

ERMENİ KIRIMLARI VE DERSİM

Derleme-Çeviri-Yorum: Hovsep Hayreni

İçindekiler

| | |
|--|-----------|
| I BÖLÜM : 1895-96 ERMENİ TALAN VE KIRIMI | 4 |
| ÇEMİŞGEZEK VE KÖYLERİNDE YAŞANANLAR | 6 |
| ŞEHRİN KORUNMASINI SAĞLAYAN KİRVELİK..... | 6 |
| KÖYLERE KANLI SALDIRILAR..... | 8 |
| ÇARSANCAK'DA YAŞANANLAR | 12 |
| PERİ ve HOŞE'de TALAN..... | 12 |
| MAZGİRT'TE DERSİM'İN DOSTLUĞU..... | 15 |
| II BÖLÜM : 1908 MEŞRUTİYET İLANI VE SONRASI | 16 |
| ÖZ SAVUNMA DENEMELERİ | 19 |
| ERMENİ PARTİLERİ VE FEDAİLERİN ÇARSANCAK'A GİRİŞİ: | 20 |
| FIRTINA ÖNCESİ ALDATICI HAVA | 22 |
| III BÖLÜM : I DÜNYA SAVAŞI, SEFERBERLİK, 1915 ERMENİ TEHCİRİ VE SOYKIRIMI | 23 |
| ÇARSANCAK'DA YAŞANANLAR | 32 |
| PERİ'DE SEFERBERLİK..... | 32 |
| KİTLESEL TUTUKLAMA..... | 33 |
| BİRİNCİ ÖLÜM KAFİLESİ..... | 34 |
| KATLİAM FURYASI..... | 34 |

| | |
|--|-----------|
| TÜRKLEŞTİRME | 36 |
| KANLI SÜRGÜN | 37 |
| TILA PERT KATLIAMI | 42 |
| MAZGİRT KIRIMI..... | 43 |
| KIRILAN VE SÜRÜLEN KÖYLER | 44 |
| ÇEMİŞGEZEK'DE YAŞANANLAR..... | 45 |
| ŞEHİRDE İLK ÖNLEMLER..... | 45 |
| TUTUKLAMA VE KATLIAM SERİLERİ | 46 |
| KALANLARIN SÜRGÜN VE KIRIMI..... | 49 |
| ÇEMİŞGEZEK KÖYLERİNİN SÜRGÜNÜ..... | 52 |
| IV BÖLÜM : KAÇAK ERMENİLERİN SİĞİNAĞI DERSİM..... | 64 |
| ÇEMİŞGEZEKLİ GÖÇMENLERİN DERSİM ANILARI..... | 64 |
| ÇARSANCAKLI GÖÇMENLERİN DERSİM ANILARI..... | 71 |
| PERTEK'TE BİR KAVUŞMA ÖYKÜSÜ | 76 |
| PERİ'YE DÖNÜŞ VE DERSİM'İN DAYANIŞMASI | 79 |
| ERZİNCAN, ERZURUM ve KAFKAS YOLLARINDA | 82 |
| ÇEMİŞGEZEK'E DÖNEN VE KALANLARIN DURUMU | 83 |
| 1915'DEN 1938'E KADER ORTAKLIĞI | 86 |
| NOTLAR: | 87 |

ERMENİ KIRIMLARI VE DERSİM

Derleme-Çeviri-Yorum: Hovsep Hayreni

Kaynaklar:

Çarsancak Ermenileri Tarihi, Kevork Yerevanyan, 1954-Beyrut

Çemişgezek Ve Köyleri, Hampartsum Kasparyan, 1969-Erivan

Bu konu, henüz yayınlanmamış olan “Ermeni Kaynaklarında Dersim” isimli kitap çalışması içinde yer alıyor. Kitabın yayınlanması daha zaman alacakken, Ermeni kırımlarıyla ilgili tamamlamış olduğum bölümünü bu aşamada İnternet üzerinden sunmayı uygun gördüm.

Bunun iki bakımdan yararlı olacağını düşünüyorum. Birincisi, Osmanlı'nın son döneminde yoğunlaşan Ermenilere yönelik tasfiyeci politika ve kanlı uygulamaların daha somut anlaşılmasına katkı yönüdür. Özellikle 1915 Ermeni Tehciri'nin nasıl uygulandığına ilişkin canlı tanıklıklar, bu olayın karakterini ortaya koyması bakımından önemli. Yerel plandaki uygulama örnekleri bu gibi merkezi politikaların aynası sayılır. İkincisi, Ermeni kırımları zamanında Dersim'in duruşu ve Kızılbaş-Zaza-Kürt (1) aşiretlerinin tutumunu somutlamaya katkı yönüdür. Bu da özellikle 1915 ve sonrası çok sayıda Ermeniler için Dersim'in oynadığı kurtarıcı rolü göstermesi bakımından önemli. Bunun yanında farklı ve çelişik tavır örnekleri de geçiyor, ki bunlar ayrıca Dersimlilerin kendi yakın tarihlerini daha bütünlüklü ve objektif değerlendirmelerine yardımcı olabilir.

I BÖLÜM : 1895-96 ERMENİ TALAN VE KIRIMI

Osmanlı devleti içinde Ermenilerin görece önemli nüfus yoğunluğuna sahip olduğu 6 vilayette (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Elazığ, Diyarbakır) ağırlaşan mağduriyet koşulları ulusal ve sosyal reform talepleri ile Ermeni sorununu öne çıkarmış ve uluslararası alana taşımıştı. Bu sorun sömürgeci devletler arası rekabet ve paylaşım kavgasına malzeme oluşturan genel doğu sorununun önemli bir halkasını teşkil ediyordu. Yaşanan gelişmeler Ermeni sorununu 1878’de farklı kanallardan iki ayrı uluslararası anlaşmaya (San Stefanos ve Berlin) konu etse de biri birini çelmeleyen bu devletler ve muğlak ifadelerle dolu anlaşma maddeleri Osmanlı devleti üzerinde ciddi bir yaptırım gücü oluşturmadı.

Osmanlı devleti sözkonusu 6 vilayetin hiç birinde Ermenilerin çoğunluk olmadığını ileri sürerek en ufak bir özerklik tanımamakta ısrar ediyordu. Türk, Kürt, Zaza, Arap, Çerkez ve sair etnik gruplar (bunların Alevi kesimleri de dahil olmak üzere) yekpare bir bütün gibi “Müslüman nüfus” şeklinde ele alınıp Gayrı-Müslimler ise en küçük etnik ve mezhepsel farklarına kadar ayrı ayrı tanzim edilmekle, doğuda çoğunluk-azınlık dengesi kolayca Ermeniler aleyhine gösterilmiş oluyordu. Son yüz yıllara kadar bir çok yerde çoğunluğa sahipken baskı altında gitgide dağılan Ermeni nüfusu artık tek başına çoğunluk oluşturmuyordu belki, ama “Müslüman” kategorisi içinde toplanan etnik gruplar da ayrı ayrı sayılsa çoğu yerde muhtemelen hiç biri salt çoğunluk oluşturmayıp göreceli çoğunluk hesapları yapmak gerekecekti. Böyle adil bir yaklaşım gösterilse, doğu vilayetlerinde Ermenilerin yer yer halen birinci, çoğu yerde ise artık ikinci sırada olmak üzere Kürtlere yakın bir yoğunluk arzettikleri görülürdü.

İslami esaslara dayalı Osmanlı politik sistemi bölgede yerel otorite imtiyazını Müslüman olmalarından dolayı fiilen Kürt feodal beylerine tanımış olup, bu durum sürekli Ermeniler aleyhine gelişmeleri koşulladığından dolayı, reform taleplerinin özellikle Ermenilerden gelmesi doğaldı. Gayrı-Müslimlere yüklenen ağır vergiler, toprak gaspları, ayrımcı ve keyfi yönetim, rüşvet, suistimal, angarya ve zorbalıklar, Ermeni halkının önde gelen şikayet nedenleriydi. Yavuz Selim zamanından beri Şafi Kürtleri bölgede hem Şii ve Kızılbaş etkinliğine, hem de Hristiyan yoğunluğuna karşı kendi merkezi sistemine dayanak yapmış olan Osmanlı Devleti, onları halen “ümme” anlayışıyla kullanma çabasındaydı. Bu durum kayırılan feodal üst zümreler ve nemalanan çevreleri dışında Kürtlerin de yararına sayılamazdı. Ümme yerine millet olarak tanınmak ve gerektiğinde bağımsızlık dahil ulusal

hak ve özgürlüklere kavuşmak onların da hakkıydı. Tarihte Ermenistan olarak bilinen coğrafyanın Osmanlı hakimiyetinde kalan batı bölümünün gelinen aşamadaki demografik yapısıyla tartışmalı bir gerçeklik arzettiği de doğrudur. Kuzeye doğru yayılan ve çoğalan Kürt nüfusu bölgede Ermenilerle o kadar içiçe geçmişti ki, Batı Ermenistan ile Kuzey Kürdistan'ı belli sınırlarla ayırt etmek iyice zorlaşmıştı. Durumun böyle olması, özerklik taleplerinin her iki ulus açısından dengeli bir düzenlemeyle karşılanmasına engel değildi gerçi. Ama eski statüyü değiştirme niyeti olmayan Osmanlı devleti, bölgedeki nüfus oranları konusunda yukardaki kaba hileye başvurmanın yanında, Ermeni nüfusunu rakam olarak da elden geldiğince az göstererek özerklik ve reform taleplerini boşa çıkartmaya çalışıyordu.

Rakamlar ve oranlarla oynama dışında Ermeni nüfusunu fiilen dağıtma ve tasfiye etmenin çeşitli yol ve yöntemleri de fırsat buldukça denenecekti. Ermeni sorununun nihayi “çözüm”ü olarak I Dünya Savaşı içinde girilen soykırımı öncesinde bu tasfiyenin doğu genelindeki yaygın fakat kısmi bir denemesi 1895-96 yıllarında gerçekleştirildi. Bunu daha lokal bir deneme olarak 1909 Adana katliamı izledi.

Doğuda Hamidiye Alayları'nın da örgütlenmesiyle yoğunlaşan baskı-zulüm, toprak gasbı ve sair uygulamalar Sasun yöresinde Ermenileri 1894'te isyana yöneltmişti. Bu hareketi kanla bastıran Sultan Abdülhamit, bir yerde isyan edilmiş olmasını bahane ederek Orta ve Doğu Anadolu genelinde Ermenileri hedeflemekte gecikmedi. İslam bağnazlığıyla “gavur”a karşı harekete geçirilebilecek çeşitli grupları kışkırtma, gayri-resmi silahlı çeteleri öne sürme yoluyla her tarafta bir saldırı furyası estirildi.

1895 güzünden 1896 baharına kadar devam eden yağma-talan ve kırımlara devletin güvenlik güçleri kimi yerde katılıp, kimi yerde seyirci kalarak kolaylık sağladı. Erzurum'dan Maraş'a, Sivas'tan Van'a, Diyarbakır'dan Trabzon'a onlarca şehir ve yüzlerce kasabada bir nevi “cihad” gibi cereyan eden olaylar, sayısız mahalle, köy, manastır ve kiliseleri harabeye çevirdi. Ülke genelinde 300 bine yakın can kaybı ve büyük maddi zayıyat ile Ermeni halkı bu dönem önemli bir güç yitimine uğratıldı.

Saldırıları kimi yerde Ermenileri din değiştirmeye zorlarken, kimi yerde “cennetlik olmak” için doğrudan ve hunharca katliam biçiminde yürütülmüş, kiminde ise mal-mülk ve toprak gaspı önde gelen amaç olmuştu. Doğuda Ermenilerin reform talepleri gerçeklik kazanırsa bunun Kürtler aleyhine olacağı ve Müslümanların “gavur hakimiyeti” altına gireceği propagandası özellikle Kürtler arasında etkili olmuş; bu tehlikenin önünü alma ve Ermeni zenginliklerine konma dürtüsü zaten bir kısmı Hamidiye Alayları'nda örgütlenen Şafi Kürtleri yığınlar halinde saldırı furyasına dahil etmişti. Bu durum saldırıları örgütleyen Osmanlı devletinin dış dünya nezdinde sorumluluğu Kürtlere mal ederek kendini temize çıkartmasını da kolaylaştırıyordu.

Dersim'in Alevi-Zaza ve Kürtleri genelde Osmanlı devletiyle çatışmalı ve Ermenilerle iyi ilişkiler içinde olduklarından, başka bölgelerin aşiretleri gibi devlet hesabına vurucu güç olarak kullanılmaları pek mümkün olmamış ve iç Dersim'deki Ermeniler bu olaylardan fazla etkilenmemiştir. Aşağıdaki anlatımlarda görüleceği gibi Dersim'in aşiret liderlerinden bazıları bağımlı bölgelerdeki Ermeni dostlarını koruma yönünde silahlı güçleriyle harekete geçerek

kurtarıcı rol de oynamıştır. Bununla beraber yine anlatımlar içinde geçen çeşitli isimler, saldırı furyasına katılan ve ganimetten nasibini almaya çalışan Dersimli aşiretlerin de mevcut olduğu fikrini veriyor.

Yapılan tasvirler, çevre köy ve kasabaları talan etmeye yatkın olan birçoklarının bu özellikleriyle teşvik edilerek 1895 olaylarında kullanıldıklarına işaret ediyor. Saldırı furyasına katılan Dersimlilerin yağma ve talan dışında bir amaç gütmedikler anlaşılıyor. Yine de direnişle karşılaşılacak yerlerde kan dökme ve yakıp yıkmaya gibi örnekler sergileniyor. Direnişsiz kaçırılan yerlerde en azından insanlar yerinden edilmiş oluyor. Sonuçta kanlı ve kansız bu tip saldırıların da Ermeni nüfusunu dağıtma ve tasfiye etme planına yaradığı açıktır.

Eldeki kaynakların gösterdiği kadarıyla Dersim’de 1895-96 olaylarından güneydeki bağımlı bölgelerin (Çemişgezek ve Çarsancak’ın) Ermeni yoğun yerleşim alanları önemli ölçüde etkilenmiştir. Geniş planda Dersim’in dış çeperlerini oluşturan ve kimisi yine bağımlı Dersim yöreleri arasında sayılan Arapkir, Eğin, Gürün, Kemah, Erzincan, Tercan, Kiği ve Palu talan saldırıları yanında ciddi katliamlara da sahne olmuştur. Ancak eldeki kitapların verdiği ayrıntılar iç Dersim’e yakın olan Çemişgezek ve Çarsancak yöreleriyle sınırlı kalıyor. (2)

ÇEMİŞGEZEK VE KÖYLERİNDE YAŞANANLAR

Yöreye ilgili H. Kasparyan’ın kitabında şu bilgiler yer almakta:

« 1895 kırımından Çemişgezek şehri bir şekilde muaf kaldı, fakat Ermeni nüfusun yoğun olduğu köyleri talan ve kırımdan önemli ölçüde nasibini aldı.

Şehrin kurtulmasında önemli rol oynayan Uşpak mahallesinden Avedis Axikyan bunun üzerine Ermenilerden “Millet” ünvanını almıştı. Aslında bu şeref onun yakın dostluk içinde olduğu ve dar günde Hızır gibi yardımını aldığı Dersimli Kızılbaş Kürt liderlerinden Süleyman Ağa’ya aitti.

ŞEHRİN KORUNMASINI SAĞLAYAN KİRVELİK

Avedis’in torunu bayan Verjine İnceyan ABD’den yazdığı 24 Kasım 1960 tarihli mektubunda bu olaya değiniyor:

“Dedem Avedis Efendi Hozat’ın Meclis-i İdare’sine üyeymiş. Bir defasında Hozat’tan dönerken Dersim’in etkili Kürt aşiret reislerinden Süleyman Ağa’nın evine misafir olmuş. O gece Süleyman Ağa’nın gelini bir erkek çocuk doğurmuş. Kızılbaş-Kürt geleneklerine uygun olarak çocuğu dedemin kucağına verip kirvelik ilan etmişler. Böylece Süleyman Ağa ile Avedis Efendi arasında samimi bir dostluk gelişmeye başlar.

1895’te Ermeni kırımıyla ilgili haberler alan Süleyman Ağa Avedis Efendi’ye adam gönderir ve onun ailesi ile yakınlarını kendi yanına almak için 40 katır yollamayı önerir.

Dedem yanıt olarak, eğer bütün şehrin Ermenilerini koruması mümkünse bunun iyi olacağını, değilse kendisinin şehir halkıyla beraber kalmayı ve aynı kaderi paylaşmayı tercih edeceğini bildirir”.

Süleyman Ağa haberci gönderirken Uşpak mahallesine komşu Boğosi köyünde beklemiş. Uşpak kuşatma altındaymış. Avedis Efendi kendini hasta gösterip kilise etrafında dolaşma bahanesiyle mahalle dışına çıkarak Boğosi köyüne gitmiş.

“Bu gizemli görüşmeden sonra” diye devam ediyor Verjine; “ertesi sabah Süleyman Ağa öncülüğünde 500 Kürt Uşpak mahallesine gelir. Ağa kendi korumalarıyla Avedis Efendi’nin evine konaklar. Silahlı güçlerin bir kısmı Surp Sarkis kayasına çıkar. Kalanlar da 50’şerli gruplar halinde mahallenin köşe başlarına mevzilenirler.

Bütün Uşpak minnet duygusu içinde koca kazanlarla pilav ve et pişirir, mahallenin koruyucusu Kürtleri ağırlamaya çalışır.

Süleyman Ağa’nın Uşpak’a gelişini duyan Çemişgezek kaymakamı Tahsin Bey bir kaç polisle birlikte ‘hoşgeldin’ demeye gelir. Yemek sırasında dedemin ısrarlı davetine rağmen Türkler sofraya oturmaz. Fakat Süleyman Ağa onlara aldırış etmeden dedemle beraber yemeğe ve sohbeta devam eder. Kaymakam kendi adamlarıyla evi terkeder, ama bir saat sonra iki polis gönderip Süleyman Ağa’nın kendisiyle görüşmek için hükümet konağına gelmesini rica eder”.

Süleyman Ağa onların kötü niyetini hissettiğinden görüşme yeri olarak Uşpak’ın değirmen deresini önerir. Bunun üzerinde anlaşılır.

Tahsin Bey ile binbaşı belirlenen yere gelirler. Süleyman Ağa ile Avedis Efendi orada beraberdir. Kaymakam Süleyman Ağa ile özel görüşmek ister. Bunun üzerine Avedis Efendi uzaklaşır.

Verjine’nin anlatımına göre kaymakam Süleyman Ağa’ya “Talan etmek için mi, yoksa korumak için mi geldiklerini” sorar.

Sorunun ardındaki niyeti anlamak isteyen Süleyman Ağa “Talan etmeye geldik” diye yanıtlar. “Pekiyi” der kaymakam sevinçle; “Siz talan edin, biz de kiralım”.

Bu cevap üzerine Süleyman Ağa hiddetli şekilde binbaşuya döner ve kaç askerleri bulunduğunu sorar. 400 asker yanıtını alınca kararlılıkla şunu söyler:

“Dinleyin kaymakam ve binbaşı efendi; ben buraya sevgili kervemi ve akrabalarını korumaya gelmişim. Sahip olduğum silahlı gücü yanımdaki adamlardan ibaret zannetmeyin. Şu anda silahımı ateşlesem çevrede mevzi tutan 2 bin Kürt hemen yardıma yetişir. Bir tek Ermeniye dokunacak olursanız hepinizi kılıçtan geçiririm”.

Bu sert cevap üzerine Tahsin Bey ile binbaşı görüşmeyi sona erdirip giderler.

Dedesinden dinlediği olayı bu şekilde aktaran Verjine, Kürtlerin sonraki 5 gün boyunca mahallede nöbet tuttuklarını ve ancak tehlikenin geçtiğine inandıktan sonra köylerine döndüklerini yazıyor.

Böylece Uşpak mahallesinin güvenliği sağlandığı gibi Çemişgezek'in diğer mahalleleri de 1895 kırımından muaf tutulmuş olur.

Ermeni köylerinin talan edilişi sırasında şehire sığınanlar olurken, şehirdeki Türkler de kırım ve talan hazırlığı içindedir. Şehirde büyük bir telaş yaşanır. Der Sukias kilisede bir nutuk çekerek halka cesaret vermeye çalışır. Aynı gece şehrin keşişlerinden Der Garabet yetişkin erkekleri toplayıp muhtemel tehlikelere karşı önlem almak için danışır. Bir yandan savunma çareleri aranırken, bir yandan da kaymakam ve binbaşı üzerine etki yapılmaya çalışılır.

Der Sukias'ın yanı sıra Sarafyan Harutyun ve Jamgoçyan Giragos'un girişimleriyle binbaşı Ermeni mahallelerine asker gönderip güvenliği sağlamak zorunda kalır. Sonuçta bunu mümkün kılan yine Süleyman Ağa'nın yaptığı peşin uyarı olmuştur.

Çemişgezek şehri bu sayede 1895 kırım ve talanından kurtulur. Fakat Ermeni nüfus yoğunluğuna sahip köylerin büyük çoğunluğu bu felakete uğrar ve kurbanlar verir.

KÖYLERE KANLI SALDIRILAR

MİADUN'da: Türk ve Kürt çeteleri köyü kuşatır. Saldırıya uğrayan Miadun'da köylüler birkaç gün silahlı direniş gösterir. Çatışmalarda Hacı Hagop, Hacı Kevork, Hovagim Boğikyan, Bedros Tertsakyan vurularak ölürken köyün keşişi Der Nışan ise kilise içinde yakılır. Köyü tam olarak ele geçiremeyen saldırganlar evleri ateşe verir. Dehşete kapılan halk herşeyi bırakıp şehire kaçar. Köyde yalnız Müslüman olmayı kabul eden dört kişi kalır. Bunlar Ançirtı'ye gider ve bir kaç ay sonra tekrar Hristiyan olarak Çemişgezek'e gelirler.

Şehire kaçan köylüler iki yıl orada kalır, daha sonra 80 haneden 25'i geri döner ve yıkık köyü yeniden inşa etmeye koyulur. Bunların bir kısmı 1898'de tekrar göç eder ve geride 12 hane kalır.

MAMSA'da: Kırımın başlamasından önce Kürtler yazıdan köyün davarını sürüp götürür. Mamsalı Ermeniler ve Hay-Horomlar daha önce Arapkir taraflarından gelen yangın ve duman gibi belirtilerle kısmen uyanmış olarak direniş hazırlığı görürler.

Olaydan birkaç gün önce hükümet sözümona köyü savunmak için 6 jandarma gönderir. Ama Kürt grupları köye saldırınca bunlar göstermelik birkaç karşı atış yaptıktan sonra çekilir ve Sisna'daki jandarmaları da alarak şehire dönerler.

Köyün kadınları yüksek noktalarda gözcülük yapar, erkekler av tüfekleriyle savunmayı sürdürür. Kürtler bazı evlere ateş bırakır, kadınlar söndürmeye çalışır. Evlerden birinde Takuhi Acemyan yaralanır, ötekinde Kohar ile gelini ve bir küçük kız ölür. Bazı damları ele geçiren Kürtler çatışmada üstünlük sağlar. Aşağıda kurşunlara hedef olan yaşlı Tuma Amu, Arakel Acemyan, Nikol, Anna ve Mıgırdiç Efendi ölür. Çatışmada Şamuşaklı Süleyman Ağa'nın kardeşi yaralanınca Kürtler onu alarak uzaklaşırlar. Mamsa köylüleri 3-4 saatlik direnişte yarısı kadın olmak üzere 8 ölü ve 2 yaralı verirler.

Sonraki günlerde bir grup köyde savunma tedbirlerini sürdürürken bazıları Garmırı'ye, bazıları da Çemişgezek'e gider. Garmırı'ye gidenler Tahsin Bey'le görüşmek ister, fakat

girişte bekleyen Türkler Tahsin Bey'in emriyle hareket ettiklerini söyleyerek onları köye sokmaz.

Çemişgezek'e giden grup Çarşamba pazarının kurulduğu meydanda silahlı Türk ve Kürt gruplarıyla karşılaşır. Buranın da güvenli olmayacağını düşünerek köye geri dönmek isterler. Fakat birkaç gün sonra Zıvtenots isimli derenin içinde bu köylülerden Hagop Melikyan, Xılarents Hagop, Hovhannes Mınoyan, Harutyun Acemyan ve oğlu Toros'un elleri bağlı cesetleri bulunur. Bu katliamın şehirdeki Necip'in Ahmet tarafından tertiplendiği yolunda tahminler yürütülür. Ancak yıllar sonra Garmırili Tahsin Bey'in kardeşi Kel Sılo bunun kendi işi olduğunu ilan ederek övünür.

Mamsa'dan bazı aileler şehire gitmek isterken Sisna gediği üstünde silahlı Türkleri görür ve dağılarak Sevtıl tarafına kaçarlar. Sonra bir bir toplanarak Doğanlı Kızılbaş Kürtlerden Memed'in çadırına sığınır. Onun yokluğunda karısı bir kaç saat kendilerini saklar, yedirip içirir ve sonra başka yoldan şehire gitmelerini sağlar.

Ertesi gün Kürtler Mamsa'da elde ettikleri ganimeti Surp Kevork Kilisesi önünde toplamış paylaşırken Hovsep Hovsepyan Türkçe olarak "Korkmayın, Ermeni askerleri geliyor" diye bağıır. Bunu duyan Kürtler ganimeti bırakıp kaçar. Onlardan sonra çevre köylerin Türkleri gelir ve savunmasız köyün kalan mallarını yağma ederler.

Mamsalılar zarar ziyan listesi yaparak İstanbul'daki Patrikhane'ye gönderirler, fakat sonuçsuz kalır.

SİSNA'da: Olaydan önce hükümet buraya da jandarma gönderir ve "saldırıya uğrayan Ermenileri koruma" görüntüsü vermeye çalışır. O günlerde hırsızlığa gelen bir Kürt de vurulur. Ama Türk Vartenik ve Surp Toros köylerinin Türkleri silahlı saldırıya geçince jandarma hiç karşılık vermeden şehre çekilir. Çaresiz kalan Ermeniler de kaçarak şehire sığınır ve sahipsiz kalan evleri soyulur. Sisna'nın Türkleri önce tarafsız kalır, ama sonra onlar da talana iştirak eder.

GARMİRİ'de: Ermeni evleri saldırıya uğrar, talan edilir. Bedros Topçuyan öldürülür. Türkler Ermenilere tek kurtuluş yolunun İslamiyete geçmek olduğunu telkin eder. Zaten bütün bölgede Ermenilerin din değiştirmeye başladığı yalanını uydurarak etkili olurlar. Garmırı Ermenileri can telaşıyla İslam dinini kabul eder. Ancak 1896 baharında çevre köylerin İslamlaşmadığını görünce kendileri de yeniden Hıristiyanlığa dönerler.

MORIŞXAN'da: Hükümet buraya da 3 jandarma gönderir. Köyün Ermenileri Türk komşularına güvenerek önemli eşyalarını onların evlerine emanet bırakırlar.

Talan günlerinde buraya Pertek'li Kürtler saldırır. Jandarmalar hemen uzaklaşır. Köyü birlikte savunur gözükken Türk komşuları da köy dışına çekilir ve Ermenilerin kaçmasından sonra Kürtlerle birlikte evleri talan ederler. Köyün kilisesi yakılır. Ermeniler şehire ve Yerits Akarak köyüne sığınır. Şehir yolu üzerinde Sarxoşin deresi içinde Hayrabet Mısırlıyan öldürülür.

Ertesi yılın baharı köye dönenler komşulara bıraktıkları emanetleri de geri alamaz. Donikyan'ların değerli eşyalarını evine almış olan Yüzbaşı "Garmirili Tahsin Bey'in götürdüğünü" söyler.

PAZAPON'da: Benzeri gelişmeler yaşanır. Bu köyde yaşananla ilgili Garabet Papazyan'ın 1962'de Gislavodski'de yazdığı "Mangagan Huşer" (Çocukluk Anıları)'ndan bir bölüm aktaralım:

"Sonbahardı. Ekim işi yeni bitmiş, ağaçlar yapraklarından soyunmaya başlamıştı. Birgün ansızın Türk ve Kürt çeteleri köye saldırdı. Köyü savunmak için bekleyen jandarmalar kaybolmuştu. Köylülerin kendini savunacak gücü de yoktu. Evler ateşe verildi, bütün köy yangın yerine döndü.

Biz çocuklar dev alevleri görerek seviniyor ve "molet yakılıyor" diye bağıryorduk. Akşam olunca annem beni bağrıma yaslayıp 'Bizim evin damı yandı, nereye gidelim yavrum' diye ağladı. Yaşananın eğlenceli birşey olmadığını anladım.

Ertesi sabah bir Türk komşu bizi Sisna'ya götürdü. Orada durum daha kötüydü. Köyün Türkleri Ermenileri bir yere toplamış İslamiyeti kabul etmeleri için üsteliyordu. İhtiyar keşiş Der Harutyun kendini yere atmış 'Önce benim boynumu kesin! Ben inancımın dönmem! Halkım peşimden gelin!' diye bağıryordu.

Bu korkunç manzaranın yaşandığı gün biz Mamsa'ya kaçtık. Oradaki durum daha da dehşetliydi. Yanık-yıkık köyde Türkler Ermeni evlerini yağmalıyordu. Daha sonra jandarmaların gözetiminde şehire ulaştık. Bütün kışı teyzemin evinde geçirdik. O kışın ben ve başka çocuklar Der Kasparyan'ın evinde Ermenice alfabeyi öğrendik.

İlkbaharda büyüklerimiz yıkıntıları onarmak ve yeniden inşa etmek için köye döndüler. Biz ise yazın gittik ve harabeye dönmüş köyümüzü görünce ağladık. Okul-kilise yerle bir edilmişti".

YERİTS AKARAK'da: Çevre köylerin talan edilmekte olduğu haberini köylüler duymuştu. Ova köylerinin talanına katılan Diab Ağa atlı olarak birkaç adamıyla gezinti halinde buraya gelir. Niyeti belki de keşif yapmaktır.

Köyün önde gelenleri ağayı saygıyla karşılar ve sıcak misafirperverlik gösterirler. Yeni doğmuş Ğazaros Zennyan'ı yemek sırasında Diab Ağa'nın kucağına verir ve kirvesi olmasını isterler. Buna 'hayır' diyemeyen Diab Ağa kirvelik gereği ister istemez köyün savunmasını da üstlenir. Giderken adamlarından birini oraya nöbetçi bırakır.

Ertesi gün Karaballı aşiretinden bir başka grup köyü talan etmeye gelir. Köyde bulunan bir kaç jandarma ve Diab'ın adamı engel olmaya çalışır, ama baş edemeyince jandarmalar çekilir. Diab'ın adamı silahını gelenlere teslim eder. Onların girişi sırasında aniden Diab Ağa çıkagelir. İki ağanın kısa görüşmesinden sonra Karaballı Kürtler köyde karınlarını doyurur ve talan için Morışxan'a doğru giderler. Bir kaç defa değişik gruplar gelir, ama Diab'ın adamı engel olur. Kendisine inanmayanlar da Diab'ın atını görerek ikna olur.

Anlatılıyordu ki Diab'a armağanlar sunmak için ev başına ortalama 3 altın harcama yapılmış, ama her ailenin katkısı kendi gücüne göre olmuş. Talan korkusu geçtikten sonra da Diab adamlarını katırlarla Yerits Akarak'a gönderir ve bedelini köylülere ödetmek üzere Severek ve başka köylerden buğday aldırır. Bundan başka köy halkı 1908'e kadar her yıl 3 kile (yaklaşık 400 kilo) dövülmüş bulgur hazırlayıp Diab Ağa'ya teslim ederdi.

BIREXİ'de: Çevre köylerden Türk ve Kürt gruplar saldırır. Köylüler direniş gösterir. 5 kurban verdikten sonra çaresiz herşeyi bırakıp kaçarlar. Evleri talan edilir.

MURNAYİ'de: Buraya ise Laçın Uşağı aşiretinden Kürtler saldırır. İki jandarma ile köylüler üç saat kadar sıkı direniş gösterir. 7 kayıp veren Kürtler dört bir yandan köyü ateşe verir. Yangın her yanı sardığı için köylüler yakındaki şehire sığınmak zorunda kalır. Üç yıl Çemişgezek'te yaşadıkdan sonra 1898'de köye dönerler. Yıkık evleri ve yanmış kiliseyi öncesinden daha güzel yeniden inşa ederler. Bu vesileyle aşağı köy yukarı köye birleşir.

XARASAR'da: Karaballı Kekke Ağa 80 silahlı adamıyla köye saldırır. Köydeki Türkler Ermenilerle beraber direnirken "Kürtler ganimeti alıp uzaklaşınlar" diye davarın bir kısmını köy dışına salmalarını tavsiye ederler. Öyle davranılarak can kaybı olmadan saldırı atlatılır. Ama ertesi gün başka aşiret grupları gelir, kalan davarı da onlar alıp götürür.

İki gün sonra Hacı'nın oğlu Dursun "Garmirili Tahsin Bey'in isteğiyle Türkler Ermenileri kırmaya hazırlanıyor" diye Ermenilere gizlice haber verir ve Arapkir tarafına gitmelerini tavsiye eder. Bazıları ciddiye alır ve gider.

Ertesi gün Küvereli Kürt Nuri Türklerin kışkırtmasıyla gidenlerin evlerini yağmalar, iki evi ateşe verir ve K. Dinkçiyan'ı öldürür.

BARDİZAK'da: Selim Bey'in yönettiği Türk ve Kürt grupları saldırır. Köylülerle birlikte savunmaya geçen iki jandarmanın verdiği karşılık sonucu bir Kürt vurulur. Selim Bey kendilerinin Bab-ı Ali'den gelen emirle hareket ettiklerini söyleyerek jandarmanın aradan çekilmesini sağlar. Köylüler herşeyi bırakıp komşu Ehme'ye kaçarlar. Saldırganlar ne bulursa engelsiz alıp götürür. Kışı Ehme'de büyük güçlük içinde geçiren köylüler ilkbaharda yarı yıkık evlerine döner ve onarmaya koyulurlar.

TUMA MEZRA'da: Bu köy gerçi toprak ağası Selim Bey'indi, ama Ermeni nüfusu burada da soyulmaktan kurtulamadı. Türk ve Kürt grupların saldırısı sırasında Selim Bey mahsus köyden uzaklaşır ve talan eylemi engelsiz gerçekleşir.

Hazari, Hağtuk (Ahtük) ve Dekke köyleri Kürt ağaların koruyuculuğu ve bütünüyle Ermeni olan nüfusun birliği sayesinde bu talan ve kırımdan zarar görmediler. Bölgede cereyan eden olaylar içinde saldırgan ve yağmacı olan Kürt ağaları kadar koruyucu olanlar da vardı.

Sonraki yıllarda yer yer yinelenen saldırılar içinde Kürtler Ermeni-Türk ayırt etmeden köyün davar sürülerini götürür ve bazen fidye alarak geri bırakırlardı. Bunun örnekleri Morışhan, Sisna, Hazari ve Miadun'da görülmüş, Mamsa'da ise davarın götürülmesine kalmadan haraç verilerek kurtarılmıştı. Bardizak ve Murnayi nüfusu ise bir defasında 2-3 haftalık erzakı yanına alarak mağaralara çekilmiş, silahlı savunma kararlılığı ile caydırıcı olmayı başarmıştı.

Çemişgezek kırsalındaki Ermeni nüfusun durumu 1908'e kadar böyleydi. 1908 sonrası da düzelen bir şey olmadı. İlan edilen Anayasa ve hak-hukuk vaadlerine rağmen gaspedilmiş toprakların iadesi sağlanamadı. » (Hampartsum Kasparyan, Çemişgezek ve Köyleri, 379-390).

ÇARSANCAK'DA YAŞANANLAR

Merkezi Peri olmak üzere Mazgirt, Pertek ve Sağman çevresini kapsayan Çarsancak kırsal alanında yaşananları ise K. Yerevanyan özetliyor:

« Ermenileri hedefleyen saldırı tufanı her yerde olduğu gibi Çarsancak'da da 1895 sonbaharı esmeye başladı. Yerel yönetici ve memurlar yukardan gelen talimatla Çarsancak'ın ağaları ve beylerini saldırı için örgütlerken Dersimli bazı Kürt aşiretlerini de yağma ve talana teşvik etmişlerdi.

Silahsız Ermeni halkı gelen felaket karşısında çaresiz ve umutsuzdu. Önce korku yayan fısıltılar dolaştı, sonra bunlar Türk yetkililerin açık ifade ve tehditlerine dönüştü. Ermeni köylülerin kulakları Dersim'den gelecek saldırılara ilişkin çelişkili söylentilerle dolmuştu. Halkın tehlikelere göğüs germe cesareti zayıflıyordu. Çoğu yerde Kürtlerin ve Türklerin iyi komşuluğuna bel bağlama anlayışı hakimdi. Bunu farkeden bazı tanıdık simalar değerli eşyalarını kendilerine emanet etmeleri için “gavur” dostlarına telkinde bulunuyordu.

Ermeniler arasında korku ve şaşkınlık hali devam ederken Dersimli Kürtlerin insan seli Çarsancak ovasına dökülmeye başladı. Onlar çakmaklı tüfek, tabanca ve kılıçlarla silahlı halde Medzgerd (Mazgirt) ve Tsorak'tan düze indikleri gibi Ermeni köyleri ve evlerini talan etmeye koyuldular. Geçtikleri yeri kurutan çekirgeler misali bir uçtan öbür uca yayılıp gittiler. Köylülerin direnmeye ne gücü, ne de cesareti vardı. Etrafları dağ-bayır, yollar ve geçitler silahlı çetelerle doluydu. Öyle ki çokları kaçmayı bile göze alamıyordu. Beylerin ve ağaların kapıları sığınmak isteyenlerin yüzüne kapanıyordu. Çarsancak ağaları kendi marabalarına bile sahip çıkmak istemiyordu.

PERİ ve HOŞE'de TALAN

Çarsancak köyleri birbiri ardına talan edilirken bir yandan sıra Peri'ye de gelir. Kürt çeteleri Peri kasabasına Pağnik tarafından girer. Kasabanın Ermeni nüfusu kaçış için tek açık yol olan güney istikametine yönelir. Niyetleri Peri suyunu geçtikten sonra Demirci dağları üzerinde ve vadiler içinde izlerini kaybettirmektir. Ama suyu geçerken Kürt çeteler onları bulur, neyse ki üzerlerinde olanı soymakla yetinirler.

Kürtler Peri girişinde muhtemel bir direnişe karşı güçlerini göstermek için yoğun silah atışları ve “havar” bağırıltılarıyla hareket ederler. Ama çok geçmeden görürler ki karşılık veren yok, aksine herkes kaçma telaşında. O zaman balta ve nacaklarıyla kapıları kırıp evleri ve dükkanları yağma ederler.

Kasabada direniş cesaretini gösterebilen çok az insan çıkar. Bunlardan biri yiğitlik ve bilgeliğiyle bütün çevrede ünlenmiş olan Xuri Beg (Der Krikor Mazmanyanyan) isimli keşiş olur. Onun silahlı savunması sonucu saldırganlardan bir kaçısı vurulur.

Peri'deki bu olayda fazla insan kaybı olmaz. Yalnızca 15 Ermeni ve karşılığında 4-5 Kürt ölür.

1895'in canlı tanıklarından şimdi Amerika'da yaşayan Hoşe'li Mesrop Derderyan'ın bu dramatik gelişmeleri karakterize eden anıları okunmaya değerdir:

“1895'in 23 Eylül'ünde eşekle odun getirmek için ormana gitmiştim. Dönüşümde bir molla ve bir Kürt üzerime saldırdılar. Molla daha acımasız elindeki deyneği başıma indirirken tanıdık olan Kürt ona engel olmak istedi, ama o da darbelerden nasibini aldı. Kana bulanmış halde koşarak Hovsepyan'ların değirmenine yetiştim. Orada Mıxsi Bedros'u gördüm. 80 yaşına rağmen gençleri kıskandıracak bir dinamizm içinde, şeşhane tüfeği sağ elinde, palaska ve kütüklüğünü kuşanmış halde can kurtarıcı bir melek gibi yanıma yetişip ne olduğunu sordu. Başımdan geçeni anlattım. Olayın yankısı köye hemen ulaşmış ve biraz da abartılı olduğu için bizimkileri kaygılandırmış. Hayatta olduğuma şükür ettiler.

Hovsepyan'ların değirmeni Hoşe'nin girişindeydi ve o günlerde buğday-arpa çuvallarıyla doluydu. Kürtler bunun kokusunu alarak gelir ve talan böylece başlar. Değirmende bulunan Avak hemen köye haber yetiştirir. Köylülerden bir grup Mıxsi Bedros'un öncülüğünde koşup gelir. Fakat değirmeni boş bulurlar. Mıxsi Bedros'un yeğeni Kaspar Kürtler tarafından hançer darbeleriyle öldürülmüştür. Mardiros da yaralanır, ancak Ğugas onların elinden kurtulmayı başarır.

Mıxsi Bedros Kaspar'ın cesedini görünce Avak'a kızdı: 'Neden daha erken haber vermedin ki saldırganların bir kaçını da ben onun yanına yatırsaydım! . . '

Sonraki günlerde Hoşe'nin Kürtler tarafından kuşatıldığına dair bir haber yayıldı. Hoşe köyü Peri suyunun öte yüzünde (güney yakasındaki) tek Ermeni köyüydü. Çevresindeki Kara Yusuf, Demirci, Sallar, Çalxadan, Bağış, Karsan, Cafıkan, Kerkeznin, Xoyagin, Piadan, Dink vs. hep Kürt köyleriydi. Hoşe'yi kuşatan bu köylerin Kürtleri olmuştu. Ermeniler kaçmayı düşünüyordu. Bu sırada Palu'dan süvari bir zaptiye köye yetişti. 'Vay hınzır gavurlar, Palu'da sizden kimse kalmadı, siz halen yaşıyor musunuz? Durun Peri'ye ulaşayım, başınıza gelecekleri görürsünüz' diye tehditler savurup gitti.

Az sonra Demirci'den Berxoğlu Hacı Yusuf, Hacı Molla ve Xello kendi ğulamları ile Hoşe'ye geldiler. Bütün erkekleri toplayıp kendi silahlarını onlara verdiler ve şöyle dediler: 'Biz sizi burada savunamayız, herkes kendi kirveleri yada tanıdıklarının yanına gidip saklansın. Eğer karşılık göstermezseniz sizi öldürmezler. Ama talan için emir gelmiş, bundan kurtuluş yok'.

Hoşe'de Zurnacıyanlar gerçi mülk sahibi değil, ama büyük bir sülaleydi. Çevre köyler içinde büyük saygınlık kazanmış ve çokça Kürt dostlar edinmişlerdi. Berxoğlu Molla Zurnacıyan'ların dostuydu. Onun tavsiyesiyle önemli eşyalarımızı Demirci'ye taşıdık.

Ertesi sabah (25 Eylül'de) Kürtler Peri'yi bastı. Peri içinde az bir direniş oldu. Bizi kurtaran Molla, ki ünlü bir çete başıydı, o gün talana katılmak amacıyla Peri'ye gitmişti. Orada direniş gösterenlerden Harutyun Ermonyanyan'ın evine yaklaşınca ona ateşi kesmesi için seslenir ve kendilerini kurtaracağına dair namus sözü verir. Bunun üzerine Ermonyanyan ateşi keser. Molla

sözüne sadık kalır ve onu ailesiyle götürür. Fakat Ermonyân'ın elindeki silahın sahip olmak istediği martın değil de basit bir çiftte olduğunu görünce hayal kırıklığına uğrar.

Peri'de direnenler içinde Mıxsi Mikayel'ler, silah tamir ustası Nazar Puçıkyan ve Der Krikor Mazmanyân (Xuri Beg) vardı. Bunlar uzun süre silahlı mukavemet gösterdikten sonra izlerini kaybettirmişler.

Der Krikor Mazmanyân dedem Der Arakel ile birlikte keşiş tayin edilmişti. Çok yiğit bir insandı. Haçın yanında silahı, İncil'in yanında kılıcı eksik etmezdi. Der Krikor'un Peri'deki direnişini kendi konağından izleyen Sadık Bey onun hesabını görmek için üzerine ateş yağdırmış, fakat başarılı olamamış.

27 Eylül'de hükümet Molla'ya kendi yanında saklanan Ermenileri dışarı çıkartması için haber göndermiş. Molla bize biraz iâşe verip yol gösterdi. Oradan Demirci dağlarına geçtik ve Peri'nin vaziyetini karşıdan izledik. Artık hiç bir silah sesi duyulmuyordu. Issız bir çöle dönmüştü.

Zurnacıyan'ları Demirci'ye nakletmek için Hoşe'ye gittiklerinde Molla ve adamları orada karşılaştıkları İzoli aşiretinden Kürtlerle çatışmış ve Seyit Hüseyin ile oğlunu öldürmüşler. Bu çatışma içinde Molla'nın da iki parmağı kesilmiş. Molla daha sonra koruması altındaki Ermenilere kesik parmaklarını gösterip 'Bunlar sizin yüzünüzden oldu, karşılığında iki de adam öldü. Artık burada durmayın, İzoli aşireti intikam için bizim üzerimize gelir, o durumda çok zarar görürsünüz' diyerek uzaklaşmalarını istemiş.

Daha sonra Hoşe'ye dönmek zorunda kaldık. Evlerin kapı ve pencereleri kırılmış, içleri boşaltılmıştı. Yiyecek birşeyler aramak için Jamgoçyan'ların evine gittik. Bir de ne görelim, Jamgoçyan Boğos'u karnından bağlamış ve baş aşağı şarap küpünün içine basmışlar. Her yanda yürek paralayıcı görüntüler vardı. Hovsepyan'ların evi halen yanıyordu. Artık Hoşe'de kalamazdık. Peri'ye geçtik. Orası daha sakin görünüyordu. Bulutyân Apkar Efendi'nin evine yerleştik.

Bir cuma günü hükümet tellal çağırıp kaçak Ermeni köylülerin harman yerinde toplanmaları emrini yaydı. Peri Ermenilerinin ise camiye toplanıp İslamiyeti kabul etmeleri isteniyor, aksi halde acımadan kırılacakları söyleniyordu.

Sonradan öğrendiğimize göre Peri'de sandık emini olarak memurluk yapan Çemişgezekli Nışan Efendi kaymakamla yakınlığını kullanarak onu etkilemiş ve Ermenileri bekleyen daha kötü akibeti önlemek için bir çözüm bulmaya zorlamış. Bunu kabul eden kaymakam 'padişahın emriyle Ermenilere af çıkarıldığını, bundan böyle Ermeni kanı dökenlerin cezalandırılacağını' bildiren düzmece telgraf örnekleri yaymış. Aynı zamanda 'Hak dinini benimseyen her Ermeni bağışlanır ve kurtulur' diyerek bunu merkezi politikayla bağdaştırmaya çalışmış.

Camide Müslüman olmak için toplanan Ermenilerden Hovsepyan Sarkis başına beyaz bir çit bağlamış olarak hararetle haç çıkartınca kendisine müdahale ederler. 'İslamda haç çıkartılmaz, öyle değil şöyle yap' diye. Hoca der ki 'Zıyanı yok, yavaş yavaş namaz kılmayı öğrenir' . . .

Mıxsi Bedros'u harman yerinde tutup diz çöktürür ve Piadanlı Ali Xaya'ya emrederler ki onu Müslüman etsin. Ali bağırır 'Mıxsi salavat getir!' Mıxsi haç çıkartarak başlar 'Hanun hor yev vortvo yev hokvuyn' diye Ermenice dua etmeye. Bu 'kart gavur'u döndürmenin mümkün olmadığını görerek orada öldürmeye karar verirler. Fakat gel gör ki Ali Xaya Mıxsi'nin çok ekmeğini yemiş ve minnet duygusu ile bağlıdır. Mıxsi'nin kulağına fısıldar; 'Ben silahımı boşa sıkacağım ve diyeceğim ki Mıxsi'ye değmiyor'. Böyle bir kaç defa sıktıktan sonra 'Mıxsi aziz olduğu için ona kurşun işlemiyor' diyerek onu ölümden kurtarır. . . ”

1895 talanı Çarsacak merkezi ve köylerinde bu gibi gelişmelerle Ermeni nüfusunu yoğun şekilde mağdur eder. Kış ağzında aç ve açık bırakır. Yıkık evler, boşalmış ambarlar, sönmüş ocaklar etrafında çoluk çocuk ağlaşır. Yine de hayatta kaldıklarına şükrederek kışı geçirmenin çarelerini bulur ve çilekeş çalışmalarıyla bu viran yöreleri yeniden şenlendirirler. » (K. Yerevanyan, Çarsacak Ermenileri Tarihi, s. 376-384).

MAZGİRT'TE DERSİM'İN DOSTLUĞU

Yerevanyan'ın Mazgirt'e ilişkin tanıklığına başvurduğu Vosgan Hovhannesyan ise şu kısa bilgileri veriyor:

“Birinci kıırım ve talan (1895) günleriydi. Türk hükümeti Mazgirt'te de Ermeniliği yok etmeyi planlıyordu. Ama bunun için ne uygun bahaneleri vardı, ne de sonuç almaya yetecek hazır güçleri. Bu durumda hükümet Dersim ve çevresindeki Kürtlere başvurdu. Aşiretleriyle gelip Mazgirt Ermenilerini kırmaları için onlara cazip tekliflerde bulundu.

Hükümetin davetine çok sayıda Kürtler icabet etmeye başlamışlardı. Yalnız bir farkla ki, onlar can almaya değil, sadece mal yağmalamaya geliyorlardı. Bu yönelim Türk hükümetini tatmin edecek olmasa da, 'hiç yoktan iyi' sayacağı bir şeydi.

Ancak Kürt hareketinin gürültülü ivmesi ansızın durdu. Zira Dersim'in etkili aşiret liderlerinden Temır Ağa 'kimsenin Ermenilere dokunmaması ve harekete geçenlerin hemen geri çekilmesi' için emir vermişti. Temır Ağa ve onu izleyen Kürtler, Mazgirt Ermenilerinin bu tehlikeli dönemi zararsız atlatmalarını sağladılar.

O günden sonra Mazgirt Ermenileri ile Dersim Kürtleri arasındaki dostluk ilişkileri daha bir güçlendi. Bu vesileyle yakılmış türküler de vardı. Onlardan birinde şu dizeler geçiyordu:

Dolan, dolan, vay vay dolan,
Ermeniler oldu talan,
Kürt geliyor zorba zorba,
Ekmek toplar torba torba,
Kürt geliyor takım takım,
Kürtler Ermeniye yakın. ”

(K. Yerevanyan, Çarsacak Ermenileri Tarihi, s. 376-384).

II BÖLÜM : 1908 MEŞRUTİYET İLANI VE SONRASI

Birinci dünya savaşına kadar geçen süre içinde Ermeni halkının durumunu etkileyen gelişmeler ve Dersim’de Ermeni toplumu ile politik temsilcilerinin faaliyetleri hakkında bir fikir vermek için burada yine K. Yerevanyan’dan Çarsacak yöresine ilişkin tanıklık ve gözlemleri aktaracağız. Yazarın anlatımları yer yer kendi çocukluk hatıraları ile örtüşüyor:

« O kara günlerin üzerinden onüç yıl geçmiş, Çarsacak Ermenileri yapıcı ve yaratıcı olağanüstü gayretlerle yaralarını iyileştirmişti. Ekonomik gereklerini iyi kötü karşılayan ve nefes alan toplum daha çok politik ve kültürel basınçtan kurtulmanın özlemi içindeydi. 10 Temmuz 1908’de ilan edilen Anayasa ve meşrutiyet, Osmanlı yönetimi altındaki bütün halklar gibi Ermeni halkına da umut veren bir gelişme oldu.

Fransız devriminin Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik sloganına benzeyen “Hürriyet, Adalet, Musavat” şiarları ile gelen bu yeni dönem, insani temelde yepyeni ve ilerici bir ruhla yönetilecek gibi görünüyordu. Genel olarak Osmanlı ülkesinin Gayrı-Müslim unsurları, özel olarak da Ermeniler, uzun süre karanlık bir zındanda kaldıktan sonra dışarı çıkınca ışıktan gözleri kamaşan ve bir an için gördüklerine inanamayan insanların sarhoşluğunu yaşıyorlardı. Ama çok geçmeden bu görüntünün çelişkili gerçekliğine alışır, eskiyle beslenip yeniyle ifade olunan karışık yaşam içinde umutlarla kaygıları birarada yaşamaya başlarlar. Biz bu aldatıcı dönemde bir çok tuhaflık gördük ve duyduk. Bunlar ağır bir istibdat döneminden sonra yanlış anlaşılmiş gerçekliklerden kaynaklanan doğal sonuçlardı aslında.

Halkın dilindeki slogan “Yaşasın hürriyet, adalet, musavat, yaşasın millet! ” her yerde yankılanıyordu. Bütün bunlar iyi, fakat Ermeni köylüsü kulaklarına inanamıyordu. Hürriyet demekle hangi devlet görevlisi ne anlayacak ve uygulamada neler görülecekti? Ağa yada bey kendisine sormayacak mıydı artık “Ulan gavur, nerye gider, nerden gelir, ne halt karıştırırsın? ” diye. Türkiye’de adalet yada eşitlik olabilir miydi ağa ile maraba arasında? . . Bu gibi sorular özellikle Ermeni köylüsünün beyninde dönüp duruyor, kuşku ve kaygılar yaratıyordu. Bu nedenle Ermeni halkı Jön-Türklerin gelişiyi fazla kendinden geçmedi, ihtiyatlı bir iyimserlik taşıdı. Hatta belli veriler üzerinden öngörülü davranarak bu yeni durumu parıltılı bir tuzağın gerilmesi gibi tehlikeli bulan ve hiç güvenmeyenler de vardı.

Yazık ki aldanmışlığın tozpembe rüya günleri çabucak geçip yerini ağır hayal kırıklıklarına bıraktı. . . ve çok geçmeden kanlı kara günler daha beteriyle onu izledi. Eğitimsiz fakat sezgili Ermeni köylüleri “Hürriyet, Adalet ve Musavat” adına parlak nutuklara inançsızlık göstermekte haklı çıkacaklardı.

Anayasanın ilanı ülkenin her köşesinde özel törenlerle kutlandı. Peri’de de hükümet konağı, çarşı ve önemli yerler bayraklarla süslenmiş, davul ve zurna halkı coşturmaktaydı. Türkler son derece sevinçliydi ve istiyorlardı ki Ermeniler de bu sevince ortak olsun. Değil mi ki yeni anayasal düzenin iyiliklerinden en çok da köle gibi bir bağımlılık içinde yaşayan Ermeniler

yararlanacaktı ve değil mi ki Ermeniler de katkıları ile bu büyük başarıda pay sahibi olmuşlardı. . .

Törenlerden önceki birkaç gün Ermeni okulunun öğrencileri hummalı bir hazırlık içindeydi. Öğretmenlerin kan ter içinde çalışmasıyla o güne adanan Türkçe şarkılar, marşlar öğreniliyordu.

Tören günü Peri’de 300’den fazla Ermeni öğrenci temiz giysileriyle öğretmenlerin gözetimi ve okul müdürü ile cemaat yönetimi öncülüğünde büyük bayraklar ve marşlar eşliğinde hükümet meydanına yürüdüler. Söylenen şarkılardan bir çoğu yeni ve duyulmamış şeylerdi. Öyle ki Türkler hayranlık ve kıskançlıkla izliyordu bu görkemli geçiti. Ermeni toplumunun tören alayı meydana kendine yaraşır bir disiplin içinde yerini aldı. Şeref locası gibi düzenlenen konağın sekisi üstünde kaymakam bey ve diğer yetkililerle beraber Ermeni cemaat öncüsü de hazır. Bizden sonra meydana yetişen Türk medrese öğrencilerinin bir hafız öncülüğündeki tören alayı bizim yanımızda oldukça zavallı ve düzensiz bir görünüme sahipti. Günün marşı hep bir ağızdan okundu: “Sancağımız şanımız, Osmanlı ünvanımız, Vatan bizim canımız, Feda olsun kanımız. . .”

Daha sonra hükümet adamları ile cemaat temsilcilerinin kutlanan olaya ilişkin övgü dolu konuşmaları, Müslümanlar ile Gayrı-Müslimlerin kardeşliğine dair nutuklar, karşılıklı sevgi gösterileri ve coşkun alkışlar birbirini izledi.

Tören dönüşü çarşı içinde biz Türkçe bazı özgürlük şarkıları yanında Ermenice yurtsever ve devrimci şarkılar söyledik. Akşama doğru evlerde aynı coşkuyla eğlenmeye devam ettik. Karanlık çökünce her tarafta meşaleler ve fenerler yaktılar. Sokakları davul-zurna inletiyordu. Türkü, Kürdü, Ermenisi birlikte halaya durmuştu. Belki ilk defadır ki Ahmet’in yanında Ardaşes öz vatandaş duygusu ile yurtseverlik sarhoşluğu içinde el ele oynuyordu. Damlar üzerinde toplanmış kalabalıklar aynı mutluluğu paylaşıyordu.

Birbirini izleyen günler bazı yenilikler getirdi. Çarsancek’in beyleri ve ağaları haksızlığa uğramış Ermenilerle dil bulup anlaşma yoluna girdiler. Kendi marabaları ile şakalaşmaya başladılar. Hatta onları “Fıla” yada “Gavur” demeden kendi Ermenice isimleriyle çağırmaya bile alıştılar. Bunlar daha önce örneği görülmemiş şeylerdi. Meşrutiyetin getirdiği ve daha getireceği iyiliklerin bir kısmı olarak algılanıyordu. Bunların cazibesıyla Ermeni halkı sarhoş edilmek isteniyordu. Samimi olarak itiraf etmeliyiz ki, bir kaç ay boyunca bu güçlü aldanma hali her türlü kuşkudan uzak devam etti.

Peri’de Ermenilerin ulusal yaşamı uyanış belirtileri göstermeye başladı. İki etkili siyasi parti; Sosyal-Demokrat Hınçakyan Gusaktsutyun (Sosyal-Demokrat Çağrı Partisi) ile Hay Heğapoxagan Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) kendi faaliyetlerine daha canlı şekilde yeniden hız verdiler. Buna bağlı olarak toplantı salonları açıldı, parlak söylevler birbirini izledi. Peri’de o zamana kadar halka açık sahnede politik konuşmalar yapıldığı görülmemiş değildi. Bu tür çalışmalar bütünüyle gizli yürütülürdü. Serbest olmasıyla beraber halkın rağbeti de artıyor, yapılan propagandaları herkes ilgiyle izliyordu.

Kendine güveni artan Ermeni gençliği çekincesiz konuşmaktan silah kuşanmaya kadar açılım göstermekteydi. Bağ-bahçe, dağ ve derelerde askeri eğitim yapanlar bile oluyordu. Peri içinde Ermeniler o kadar insiyatif kazandı ve etkinlik sağlamıştı ki, Türkler onlarla sürtüşmemek için dikkatli olmaya ve temkinli davranmaya başladılar.

Çarsancak köyleri ile mukayese edilirse Peri kasabası daha mutlu günler yaşadı. Küçük ticaret ve zanaat işleri kayda değer sıçramalar gösterdi. Peri önemli bir merkez haline geldi. Çevre köylerin nüfusu buraya yerleşme amacıyla boşalmaya başladı. Artan talebi karşılamak için yeni yapılar inşa edildi. Daha önce güçlükler nedeniyle İstanbul, Amerika ve başka yerlere göç etmiş olanlar yavaş yavaş dönmeye başladılar. Bunlar da getirdikleri maddi zenginlikle Peri'nin ekonomik kalkınmasına hizmet ettiler.

Okul ve eğitim faaliyetleri aynı şekilde ilerleme gösterdi. Binası yenilenen ve daha yetkin kadroyla desteklenen okulun eğitim düzeyi ve kalitesi yükseldi. Ermenice dil ve tarih öğrenimi, yanısıra kültürel etkinlikler güçlenerek yeni nesilin ruhunda yeni ufuklar açmaya başladı. Okul dışında mezunlar birliği ve onun tiyatro ekibi örgütlendi. Peri'de ilk olarak sahnelenen "Çarşılı Artin Ağa" oyunu büyük ilgi uyandırmıştı. Her yanda bir heyecan ve coşku vardı. Üretken ve yaratıcı halkımız önüne engeller çıkarılmasa daha neler yapabilirdi. . .

Ne var ki uzun boylu gelişmelere fırsat verilmeyecekti. Bütün ülke sathında meşrutiyetin bir doğu çiçeği gibi çabucak solduğu yerler içinde Çarsancak çevresi belki de ilk sırayı alırdı. İttihat yönetimi kendi ilerici maskesini çok çabuk düşürdü. Feodal beyler ve ağaların etkisi altında eski baskı ortamına kolayca dönüldü. Kısa bir süre gemlenmiş olan Türk ve Kürt otorite sahipleri yakın çevreleriyle birlikte yeniden pervasız davranmaya başladılar. Bunun esas mağduru yine Ermeni halkı olacaktı. Toprak gaspı, dayak, hakaret ve envayi çeşit zulümler birbirini izledi. Saklı tutulan kin ve nefret duyguları her fırsatta yeniden dışa vurulur oldu

Ermeni halkı gitgide hayal kırıklığına uğrayarak bir şeyi bilince çıkartmaya başladı. Şöyle ki, bir yandan fanatik milliyetçilik, bir yandan bağınaz dincilik ve onun beslediği kör itaatkarlık devam ettikçe, Türkiye'de özgürlük üzerine konuşmak ne kadar mümkün olsa da onu gerçekleştirmek imkansız olacaktı. Meşrutiyet denilen şey sanki Türkiye'yi ziyarete gelmiş ve acınası gerçekliği görmekle gerisin geri kaçıp gitmişti.

Üzerinden bir yıl geçmeden Nisan 1909'da Adana ve Çukurova bölgesi Ermenileri büyük bir kırıma uğratıldı. 30 bin cana kıyan bu kırım ve talan hareketi eski İslam bağınazlığı kadar yeni yükselme yolundaki Türkçülüğün de damgasını taşıyordu. Türk-Müslüman sermayesi yararına Gayrı-Müslim unsurların tasfiyesi, toprak ve sair zenginliklerin el değiştirmesi İttihat ve Terakki yönetiminin de hedefiydi. Ama onlar bu olayı İstanbul'daki 31 Mart Vakası ile birlikte Abdül Hamit'in hesabına kaydetmek suretiyle kendilerini sorumluluktan sıyırmayı becerdiler. Böylece çatışmalı oldukları padişahın değişmesini sağladıkları gibi Ermenilere daha uzunca bir süre dost görünmeyi de başaracaklardı.

Adana tarım alanlarının genişliği ve ürünlerinin bolluğuyla ünlüydü. Her yıl pamuk ve tahıl üretimi için çevre vilayetlerden binlerce yoksul köylü oraya çalışmaya giderdi. Bunlar arasında Çarsancak'ın Ermenileri de vardı. O yıl yaşanan Adana katliamında bir çok

Çarsancaklı da yaşamını yitirmişti. Hayatta kalanların memlekete getirdikleri kara haberler acı ve üzüntü yanında güvensizlik ve geleceğe dair endişeleri de yeniden büyütecekti.

Ermenilere yönelik tehdit daha belirgin hale geliyordu. Peri'den Dersim'e ulaşım tehlikeli olmuştu. Xıran, Şade ve İzoli Kürtleri yine soygunlar yapıyor, Ermeni esnaf ve zanaatkarlar serbest gezemiyordu. Çarsacak Ermeni toplumu bu gibi ön belirtileri görmeye 1895 talan günlerini hatırlıyor ve gelecek yeni badirelere karşı tedbirli olmanın duyarlılığını taşıyordu. » (K. Yerevanyan, Age, s. 384-390).

ÖZ SAVUNMA DENEMELERİ

« Meşrutî yönetimin gelip geçici özgürlük ortamında Hınçak ve Taşnak partileri kendi gizli örgütlülüklerini açık ederek çalışmaya koyulmuşlardı. Diğer bölgelerle bağlar kurulmuş, Ermeni ulusal güçleri daha merkezi ve koordineli hareket ediyordu. Kafkas'tan, Van'dan, Erzurum'dan sık sık devrimci kadrolar gelip Çarsacak köylerini ve özellikle Peri'yi ziyaret ediyorlardı. Örgütlenme işi güçlü bir ivme kazanıyordu.

Halkın önemli bir bölümü halen ezik duygular içinde bütün olup bitenleri “tanrısal yazgı” sayarak itaatkar bir duruşa eğilimli olmayı sürdürüyor, çareyi bütün haksızlıklara sabırla katlanmakta görüyor ve başkaldırı fikrine uzak duruyordu. Temel insani haklarının bilincine varan ve bunları elde etmek için mücadele gereğine inananlar azınlıktaydı. Bunlar içinde öne çıkanlar halkı uyanık olmaya, haklarını tanımaya, geleceklerini savunmaya ve tabii olarak örgütlenmeye çağırıyordu. Örgütlenmek ve silahlanmak güçlü bir savunma yapabilmenin şartıydı.

Meşrutîyet ilanını izleyen iki yıl içinde beylerin, ağaların, hükümet adamlarının yeni zorbalıkları kendini göstermeye başlamış, Ermeni köylüsü yer yer eskisinden kötü eziyetlere uğramaktaydı. Peri Araçnortaranı (Cemaat öncülüğü) yerel yönetime ve İstanbul Patrikhanesi üzerinden Bab-ı Ali'ye yazılı şikayetleri bildiriyor, fakat sonuçsuz kalıyordu.

Hınçak ve Taşnak yöneticileri gece-gündüz toplantılar yapıyor ve savunma işini örgütlemeye çalışıyordu. O günlerde Kürt akınları üzerine yeni söylentiler dönmeye başlamıştı. Bu söylentileri fırsat bilen hükümet Peri'de tedbirler alma görünümünü altında Ermenileri savunma işine katılım göstermeye davet etti. Ermenilerin gücü hakkında tam bir fikre sahip olma gizli niyetiyle bu çağırışı yapan hükümet, askeri kuvvetlerin listesini çıkartmayı ve bir de küçük tatbikat yapmayı önerdi. Ermeni yöneticiler bunu saflıkla kabul etti. Türk yöneticiler Kürtlere ise bu durumu “Ermenilerin Kürt yayılmasına karşı birlikte hareket için hükümete başvurdukları” şeklinde tersinden yansıtacaklardı.

Peri'nin kuzey tarafı Kürt saldırılarının muhtemel yolu olarak görüldüğü için savunma tatbikatı orada yapıldı. Türkler batıdan gelen yolu denetleyecek, Ermeniler ise doğu istikametini savunacaktı. Orada Pağnik ve Xuşin yolu kenarındaki eski Ermeni mezarlığının taşları doğal mevziler olarak kullanılabilirdi. Bu düzenleme dışında Ermeniler şehrin iç savunmasını da planlamıştı.

Savunmaya gönüllü herkes silahlarını yağlayıp temizliyor, barut ve kurşun eksiklerini gideriyor, kapı ve geçitleri berkitmeye çalışıyordu. Bir kelimeyle Perili Ermeniler ayakta ve savunma hazırlığı içindelerdi.

Türk yöneticiler Ermenilerin silahlı gücünü ve hareket kabiliyetini görmekle endişe duymaya başlamış, bu gücün bir gün kendilerine kötü bir sürpriz yapabileceğini düşünerek Hozat'tan daha fazla asker talep etmişler.

İtiraf etmek gerekir ki Ermeniler bu konuda gizli ve sessiz hazırlanma yerine her şeyi açığa dökmek ve abartılı davranmakla ciddi hataya düştüler. Silahların alım satımı bazen ortalıkta oluyordu. Türkler Xarper'ten ve başka yerlerden gizli silah temin edildiğini de biliyordu. Her Ermeni şehirde serbestçe silah taşımaya başlamış, küçük dalaşmalarda tabanca ve hançer göstermek moda olmuştu. Üzüm zamanı her bağdan yükselen eğlence naralarına silah sesleri eşlik ediyordu. Hükümet ve ticaret çevreleri içinde Türkler için bazı Ermeniler kabadayı tavırları ve hesapsız çıkışlarıyla dikkat çekici olmaya başlamıştı.

O zamana kadar Çarsanck köylerinin ondalık vergilerini toplamak bu çevredeki bazı feodal mülk sahiplerinin tekelindeydi. Bunlar karşılarında aniden Aleksan Gopoyan gibi tehlikeli bir rakip buldular. Gopoyan çok kısa bir süre içinde yalnız Ermenilerin değil, Türklerin ve Kürtlerin de arasında saygı duyulan ünlü bir sima haline gelmişti. Onun maddi ve manevi yükselen gücü geleneksel ağa takımı için bir tehditti. "Ne demek" diyorlardı ağalar; "gavurun biri gözümüzün önünde böyle serbestçe hükümsin? . . Bu bize bir meydan okuma sayılır! ". Böylece dış bilemeye başlamışlardı. Ama Aleksan Gopoyan kolay yutulacak lokma değildi. Cesur-atılgan ve halka yakın kişiliğiyle etkinliğini daha da arttırdı. Üç katlı konağı önemli misafirlerin, resmi görevlilerin, halk temsilcisi kişilerin buluşma merkezi haline gelmişti. Aleksan Ağa'nın sözleri, işleri, yiğitlik ve alicenaplık örnekleri etrafında efsaneler üretilmeye başlanmıştı.

1912 yazında bir gün Peri'nin önde gelen Türklerinden Hüsnü Bey bir ziyafet düzenleyip Aleksan Ağa'yı da davet eder. Peri suyunun öte yüzündeki açık bir mesire yerinde sofralar kurulup kalabalık misafirler ağırlanır. Karşılıklı kadehler kaldırılır, dostluk şerefine sözler söylenir. Hüsnü Bey ile Aleksan Ağa içki içmede sonuna kadar yarışır. Dönüş yolunda yine karşılıklı birbirleri şerefine silah sıkarak giderler. Xolopik'lerin bağına yetiştikleri sırada Hüsnü Bey bir kaç adım geride kalır, tekrar tabanca sesleri yükselir ve Aleksan Ağa'nın ansızın başı kanlar içinde yere yığıldığı görülür.

Aleksan'ın ölüm haberi Peri'yi sarsar. Şüpheler Hüsnü Bey üzerinde yoğunlaşır, fakat karambole getirilmiş cinayetin soruşturması uzayıp gider. Hozat Mutasarıflığı'na devredilen dava 1915'e kadar sonuç alınmadan sürer.

Bu olay bölgede Türk-Ermeni ilişkilerinin yeniden gerilmesine yol açtı. Kısmi güven duygusu yerini daha çok kuşku ve endişelere bıraktı. » (K. Yerevanyan, Age, s. 391-396).

ERMENİ PARTİLERİ VE FEDAILERİN ÇARSANCAK'A GİRİŞİ:

« Bütün araştırma çabalarımıza rağmen bu bölgede ilk ulusal devrimci tohumların hangi tarihlerde kimler tarafından atıldığını tespit edebilmemiz mümkün olmadı. Devrimci hareketin

başlangıçta aşırı gizli olması nedeniyle çalışmalar çok az katılımcı tarafından bilinebilirdi. Bu bakımdan net bilgilere sahip olamasak da ulusal ve sosyal boyunduruğun öteden beri çekilmez olduğu böyle bir alanda devrimci harekete ilginin gecikmeden kendini göstermiş olduğunu sanıyoruz.

1887'de Cenevre'de kurulan Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi Batı-Ermenistan'ın kırsal bölgelerinde hızla ve coşkuyla taraftar bulmaya başlamıştı. Henüz onun kuruluşu öncesinde yer yer kendiliğinden oluşmuş yurtsever gruplar vardı. Hınçak Partisi birbirinden bağımsız bu küçük grupları ulusal ve sosyal kurtuluş amacı etrafında birleştirip merkezi bir önderliğe bağladı. Gizli devrimci çalışmalar çilekeş halkın bağrında derin kökler salıyordu. 1890'da Ermeni ulusal hareketi içindeki fikir ayrılıklarından yeni bir oluşum; Hay Heğapoxagan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) ortaya çıkmıştı. 1900'lerde gelişen ulusal hareket Hınçak ve Taşnak partilerinin ayrı ayrı öncülük ve etkinlikleri altında şekilleniyordu.

1908 Meşrutiyet ilanından hemen sonra Çarsancak'ta açıkça örgütlenmeye başlayan Hınçak ve Taşnak partileri kısa zamanda büyük bir popülerite elde ettiler. Bu başarı daha önceden gizlice ve sessizce atılmış tohumların ürünüydü.

Çarsancak'ın merkezi Peri'de nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Ermeni halkı bu iki politik güç etrafında kenetlenmeye başladı. İki partinin ayrı hareket etmesi halk arasında ayrılığa ve iç kavgalara yol açmadı. Peri halkı sıkı akrabalık bağlarıyla genelde birbirine tutkundu. Hınçaklar ve Taşnaklar belli görüş farklarıyla birlikte ortak hedeflere sahiptiler. 1912-13'e kadar Çarsancak'ta hissedilir bir Hınçak-Taşnak sürtüşmesi yaşanmadı. Dahası onlar birlikte öz savunma planları yapıp yine birleşik çabalarla belli ölçüde silah da temin ettiler. Ne yazık ki yeri geldiğinde bu silahları kullanamadılar.

Çarsancak'ın konumu dikkate alınırrsa, Kürtler ve Zazalarla çevrili olan bu alanda onlarla anlaşma ortamı bulunamazsa Ermenilerin silahlı başkaldırısı çok zor ve tehlikeli olurdu. Peri'nin öz savunmasını başarılı kılmak için şunlar önemliydi: a) Ermeni halkının birlikteliği, b) Kürtlerle dostluk ve işbirliği, 3) Bu sağlanamadığı takdirde Kürtlerin şehire saldırı ihtimaline karşı etkili önlemlerin alınması. Bu bakımdan düşündürücü olan durumlar, örneğin Kürtlerin hükümet yönlendirmesiyle Ermenilere karşı dolduruşa gelmeleri sözkonusu iken, Ermeni ulusal güçleri gerekli girişimleri yapma ve hazırlıkları görmede pasif kalıyordu. Malesef Dersimlilerle dil bulma yönündeki çabalar hükümet hesabına çalışan işbirlikçilerin marifetiyle devamlı verimsizliğe mahkum kalıyordu.

Çarsancak kırsal bölgesi yavaş yavaş Ermeni devrimci hareketinin fedai (gerilla) güçlerince de ziyaret edilir olmuştu. Bunlar Van, Sasun, Muş, Erzurum gibi eskiden beri gerilla hareketine yataklık eden alanlardan geliyordu. Her biri hakkında yiğitlik öyküleri anlatılan fedailer halkın gözünde efsanevi kahraman ve azizlerdi. Onlar halkın ruhunda küllenmiş özgürlük ateşini açığa çıkartmak ve isyan alevlerini tutuşturmak için geliyordu.

Bu gelen misafirler içinde ilgi odağı ise aslen Çarsancak'ın İsmayilli köyünden olan Meşedi Avedis'di (gerçek adı Avedis Kazancıyan). Onu görenler anlatmakla bitiremiyordu. Kendini feda ruhuyla savaştan yurtseverlerin varlığı halka ayrı bir güven veriyor, derdi olan herkes içini onlara açarak dermen bulmaya çalışıyordu.

Asırlardır soyulmuş, sömürülmüş, kölece eziyet edilmiş, fakat saf ve temiz kalmış Ermeni köylüsünün bilincinde yavaş yavaş özgürlüğün ufku açılıyor ve ona ulaşmak için silahlı mücadele yürütmenin kararlılığı geliyordu.

Böylece Peri’de ve Çarsacak’ın büyükçe Ermeni köylerinde devrimci hareket örgütlenmeye başladı. Peri’yle bağlantı halinde Hoşe, Xuşin, İsmayilli, Kuradil, Urts, Paşağak, Vasgerd, Lusadariç, Til, Pertak, Sıvcoğ kendi devrimci organlarına sahipti. Daha da önemlisi her köylü kendi koyununu, ineğini satarak silah almaya gönüllü oluyordu. Her evden devrimci marşların yankısı duyuluyordu: “Kurtuluşumuz yalnız silahla mümkündür!”, “Kırılısın paslı zincir, doğsun özgürlüğün güneşi!”. . . » (K. Yerevanyan, Age, s. 397-402).

FIRTINA ÖNCESİ ALDATICI HAVA

Burada yapılan anlatımlar dönemin politik atmosferini yansıtmaları bakımından önemlidir. Yazar esas olarak kendi yöresinden Ermeni halkının bakışıyla izlenimler sunmakta. Bunlar içinde yanılma ve abartılar da olabilir. 1908 “Jön-Türk Devrimi” denilen şeyin Ermeniler için çok aldatıcı olduğu doğrudur. Öyle ki 1890’lardan beri faal durumda olan Ermeni ulusal hareketinin gerilla güçleri (bir kaç yüz fedai) bu tarihten sonra oluşan saf iyimserlik nedeniyle dağdan iner, açık politik çalışmalara katılmak için alanlara dağılır.

Yukarda Yerevanyan’ın sözünü ettiği fedailer Çarsacak yöresine daha önceleri grup halinde gelmişlerse başka şey, ama 1908 sonrası uğrayanlar artık dağılmış olan grupların serbest hareket eden üyeleri olabilir. Nitekim aynı kitapta Çarsacaklı fedai Meşedi Avedis’in portresi çizilirken onun 1891’den itibaren Kafkas, Erzurum, Van, Sasun bölgelerinde faaliyet yürüttüğü, 1904’te bir görevle Dersim’e gelirken Kığı’nın Akarak köyünde yakalanıp hapse mahkum edildiği ve 1908 Meşrutiyet ilanını takiben çıkartılan genel af sayesinde serbest kaldıktan sonra kendi köyüne dönüp Çarsacak halkı arasında propaganda ve örgütlenme çalışmalarına katıldığı anlatılıyor. Yine de o belinden tabancasını ve ünlü çift ağızlı kılıcını eksik etmezmiş.

1908 sonrası bir yandan artan reform umutları, barışçıl çözüm beklentisi ve bu temelde Ermeni ulusal partilerinden Taşnak’ın İttihat ve Terakki’yle belli noktalar üzerine anlaşarak ittifak yapması sözkonusu iken, bir yandan da yeni güvensizlik belirtileri ile kendini savunmaya yönelik hazırlıkların görüldüğü anlaşılıyor. Ama yaklaşan felaketin en son ve açık belirtileri ortaya çıkıncaya kadar göreceli bir iyimserliğin korunduğu, bu nedenle direniş örgütlenmede çok yetersiz kaldığı da açıktır. Yukardaki anlatımda görüldüğü gibi Çarsacak Ermenileri tehdit olarak daha çok Kürtlerin silahlı saldırı ihtimalini görmüş, Türk hükümeti ve devletinden ise ciddi bir şey beklememiştir. Bu vahim yanılma nedeniyle tehlikenin büyüğü karşısında boş bulunulur, 1915 tehcirine karşı meşru savunma (ülke genelinde bir kaç istisna dışında) örgütlenemez ve faturası çok ağır ödenir.

III BÖLÜM : I DÜNYA SAVAŞI, SEFERBERLİK, 1915 ERMENİ TEHCİRİ VE SOYKIRIMI

XX yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme ve dağılması devam ediyordu. Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'da yitirilen topraklar yüzyıllardır yayılmaya alışmış fetihçi Türk geleneği içinde çöküş psikolojisiyle birlikte saldırgan milliyetçiliği de geliştiriyordu. Farklı ulusları imparatorluk içinde tutma amaçlı Osmanlıcılık artık işe yaramaz olduğundan elde kalan topraklarda nüfusu homojenleştirme amaçlı Türkçülük onun yerini almış ve yükselişe geçmişti. Elde kalanı güvenceye almanın yanında fırsatlara bağlı yeni yayılma hevesleri de eksik değildi. Bu da 1908'de iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin ideolojik yöneliminde Pan-Türkizm ve Turancılık diye ifadesini bulmuştu.

Dünyayı yeniden paylaşma yolunda çekişen emperyalist devletler savaşın eşiğine geldiğinde Osmanlı devleti Almanya'nın siyasi güdümüne girmiş durumdaydı. Son çeyrek yüzyıl içindeki hızlı yükselişle dünyanın paylaşılmış bölgeleri üzerinde daha fazla pay talep eden Alman emperyalizmi savaşa hazırlanırken, yeni yayılma fırsatları arayan Türk yönetimi de gönüllü olarak onunla savaş ortaklığına girdi.

Karşıt blokta yer alan İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı ülkesinde halen çok önemli ekonomik nüfuz alanları ve imtiyazları vardı. Onlar esasen İstanbul ve İzmir'deki Rum ve Ermeni tüccarlarına dayanırken, Almanya ise onlara rakip olarak Türk ve Yahudi unsurlarla işbirliğine önem vermişti. Yeni gelişme yolundaki Türk burjuva sınıfının politik temsilcileri olan ve içlerinde bir hayli Yahudi kökenli de bulunan Jön-Türkler doğal olarak Rum ve Ermeni sermayesini tasfiye etme uğraşındaydı.

Bu üstünlük savaşı imparatorluktan geriye kalan toprakları yerli Hristiyan topluluklardan arındırma siyasetiyle uyumlu bir bütünlük oluşturuyordu. Bu nedenle daha dünya savaşı başlamadan (1914'te) Batı Anadolu ve Trakya'da Rumları sürme taktikleri uygulamaya konulmuş, onbinlercesi katledilip yüzbinlercesi göçe zorlanmıştı. Rumların gidebilecek bir ülkelerinin olması onların daha çok taciz yöntemleriyle kaçırılmalarına imkan veriyordu. Kalanların da Yunanistanla karşılıklı mübadele yoluyla tasfiyesi mümkün olacaktı. Ama daha farklı ve kapsamlı bir sorun olan Ermenilerin tasfiyesi savaş koşulları gibi olağanüstü durum ve özel bahanelerin bulunmasına bağlıydı. I Dünya Savaşı tam da bu arayışa cevap verecek ortamı oluşturdu.

İttihat ve Terakki yönetimi ortaya çıkan dünya savaşını iç ve dış bütün planları için elverişli bir durum ve bulunmaz bir fırsat sayarak Karadeniz'deki Rus limanlarına ateş açma yoluyla doğrudan savaşa iştirak etti. Dışa yayılma yönünde asıl hedefi Orta Asya'daki Türk bölgelerine ulaşmak ve büyük Turan imparatorluğunu kurmak olduğu için ağırlıklı gücünü doğu cephesine seferber etti. Bu yönelim Rusya'yı iki ayrı cepheden yıpratmayı planlayan Almanya'nın da tercihiydi. Ama Envar Paşa'nın büyük bir çılgınlık sayılan kış ağzındaki

toplu taarruzu Sarıkamış dağlarında 90 bin askerin kırılması ile feci bir yenilgiye yol açınca Turan hayalleri büyük ölçüde suya düşecek, saldırı stratejisi yerini zorunlu olarak savunmaya bırakacaktı.

Savaşın henüz başlarında yaşanan Sarıkamış yenilgisi, Anadolu sathında Ermeni nüfusunu tasfiye etme arayışındaki İttihat ve Terakki yönetimine, bu amacını somut bir plana dönüştürme ve hayata geçirmesi yolunda uygun bir vesile oluşturdu. “Rus Ordusunun bölgedeki Ermenilerden destek aldığı, silahlanan Ermenilerin cephe gerisinde tehlike yarattığı” söylemleri eşliğinde önce cepheye yakın Ermeni merkezlerinde “denetim sağlama” hareketına girişildi. Çevre köylerde katliamlar yapılarak başlatılan abluka Van’da halkın silahlı direnişisiyle karşılaşınca bu defa “Ermenilerin isyan ettikleri” öne sürülerek çoktan tasarlanmış olan tehcir olayı devreye sokuldu. “Doğu cephesindeki tehlike” bahanesiyle yalnızca cepheye yakın bölgelerde değil, bütün Anadolu sathında ne kadar Ermeni yaşıyorsa hepsinin yerinden kaldırılıp Suriye çöllerine sürgün edilmesi kararlaştırıldı.

En başta halkı öncüsüz bırakmak için 24 Nisan 1915 günü İstanbul’da 235 Ermeni aydını ve politik liderleri tutuklandı. Aralıksız devam eden tutuklamalarla bu sayı Mayıs’ta 2345’e ulaşıyordu. İstanbul’da asılanlardan sonra sevkedildikleri Ayaş ve Çankırı kampı ile Halep’e doğru sürgün yollarında hemen hepsi işkencelerle katledildiler. Savaşın başında askere alınmış olan Ermeniler ise bu aşamada silahtan arındırılıp Amele Taburları halinde yol yapımı vb. işlere koşulacak ve gözden uzak yerlerde onbinlercesi vahşice kırma uğratılacaklardı. Bunu doğu vilayetlerinden başlayarak en batıya kadar tehcir kapsamına alınan şehirlerin, kasabaların, köylerin kanlı sürgünü izledi.

Tehcir uygulanan vilayetler ve Ermeni nüfusunun tasfiye edildiği yöreler şunlardı:

Erzurum Vilayeti: Garin (Erzurum), Yerzinga (Erzincan), Bayburt, Hasankale, Tercan, Gamax (Kemah), Kurtican, Beyazıt, Hınıs.

Trabzon Vilayeti: Trabzon, Giresun, Ordu, Ünye, Samsun.

Sivas Vilayeti: Sepasdiya (Sivas), Tokat, Amasya, Marzıvan (Merzifon), Niksar, Zile, Derviş, Gamirk (Gemerek), Gürün, Darend.

Mamuret-ül-Aziz Vilayeti: Xarpert (Harput), Ağın (Eğın), Arapgir, Çımışgadzak (Çemişgezek), Çarsancak, Malatya, Adıyaman.

Diyarbakır Vilayeti: Dikranagerd (Diyarbakır), Palu, Argana (Ergani), Çinguş, Lice, Mardin, Silvan.

Van Vilayeti: Van, Lim, Başkale, Ağdaşar.

Bitlis Vilayeti: Bitlis, Muş, Manazgerd (Malazgirt), Sığert (Siirt), Hizan, Sasun.

Halep Vilayeti: Halep, Maraş, Zeytun (Süleymanlı), Antep, Urfa, Andiok (Antakya).

Kayseri Vilayeti: Gesarya (Kayseri), Yozgat, Boğazlıyan, Ankara, Konya.

Adana (Kilikya) Vilayeti: Adana, Hacın (Saimbeyli), Sis (Kozan), Tarsus, Mersin.

Bursa Vilayeti: Bursa, Bilecik, İzmit, Eskişehir, Bandırma, Kütahya, Kastamonu.

İzmir Vilayeti: Nikomidya, Ermaş.

İstanbul Vilayeti: İstanbul, Çorlu, Edirne.

Bütün bu yöreler kanlı sürgün yollarına dökülürken, yalnızca İstanbul ve İzmir merkezleri önemli ölçüde muaf kalabilir. Onlar da sürülmek istenmesine rağmen, dış dünyaya açık konumları ve Almanların bu özgüldeki muhalefeti engelleyici olur.

Tehcirin bu sınırsız kapsamı ve belli ara duraklar üzerinden Suriye'ye uzanan sürgün şeması dikkate alınır, "Doğu cephesinin güvenliğini sağlama" gerekçesinin ne kadar göstermelik bir bahane olduğu daha iyi anlaşılır. Savaşın Batı cephesi de hesaba katılacak olsa dahi, ülkenin en güvenli bölümü olan Orta Anadolu'dan yapılan sürgünlere hiç bir mazeret bile gösterilemez. Üstelik her taraftan kaldırılan Ermeni nüfusun sözde yerleştirilmesi düşünülen bölge de Güney cephesinin hemen gerisidir.

Ulaştırma ve barındırma yönünde hiç bir ön hazırlık olmadan, çoğunlukla yaya yürütülmek üzere uzak çöllere doğru başlatılan tehcir yada sürgün, tabii ki hedef kitleyi azami ölçüde imha etmek için düşünülmüş bir örtüydü. Öyle hareketli bir organizasyon sayısız imha fırsatları sunacak ve en sonu hayatta kalanların da dönüşü imkansız olacaktı.

Daha tehcir kanunu çıkarılmadan şifreli telgraflar ve gizli emirlerle her yerdeki mülki idare amirleri harekete geçirilmişti. Jandarma gücü yanında çoğu hapisten çıkarılmış sabıkalı kişilerden oluşma Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri ve Abdül-Hamit döneminden kalma Hamidiye Alayları vasıtasıyla girilen tehcir hareketi içinde Ermeni nüfusunun büyük bölümü kırıldı. Bir kısmı hiç sürgüne bile çıkarılmadan kendi yöresinde, bir kısmı sürgün yollarında, bir kısmı da ulaşılan yerlerde her türlü ölüm aracı ve biçimleriyle katledilen, ayrıca yaya yürütülme işkencesi, açlık, susuzluk, sıcak ve hastalıklardan kırılan Anadolu Ermeni nüfusundan hayatta kalabilenler de pek şanslı sayılmazdı. Sürgün olarak Suriye çöllere ulaşan, kaçak olarak Kafkas dağlarına yetişen, göçmen olarak değişik ülkelere dağılan bütün Ermeniler yurtlarını kaybetmiş olurken, Müslüman aileler içinde saklanan, evlatlık alınan, zorla alıkonulan, haremlik yapılan, yetim yurtlarında devşirilen insanlar da benlik ve kimliğini kaybedecekti. Sonuç her hülükarda tasfiye olmuştu.

Böylece, savaş öncesi (1912) Patrikhane kayıtlarına göre 2, 1 milyon ve kayda geçmemiş olanlarla muhtemelen daha fazla olan Türkiye'deki Ermeni nüfusu, savaş sonrası (İstanbul'da sürgünden muaf kalan ve Anadolu'da yer yer gözden kaçanların toplamı olarak) 300 bine düşüyordu. Cumhuriyet Türkiye'sinde ise varlık vergileri, 6-7 Eylül'ler, vakıf yasaları ve benzeriyle bezdirilip göç ettirilme sonucu bugün ancak 60-70 bin numunelik Ermeni azınlığı kalmış bulunuyor. Oysa eğer tehcir-kırım ve onu tamamlayan uygulamalar olmasa, ülke nüfusunun genel artış oranına göre bugün Türkiye'de hiç değilse 10 milyon Ermeni yaşıyor olacaktı. Böyle bir karşılaştırma, yapılan tasfiyenin büyüklüğünü göstermesi bakımından anlamlıdır. Tasfiyenin ekonomik, kültürel boyutları da devasa olmuştur. Çalışkan ve üretken bir halkın yok edilmesi, yarattığı değerlerin talan ve çarçur, kentlerin köylerin viran edilmesi, bugünlere kadar etki yapan büyük bir gerilemeye neden olmuştur. Öyle olmasa Türkiye'nin doğusu ile batısı arasında bugünkü gibi bir uçurum olmazdı. 3-4 bin yıllık geçmişe sahip

olduğu ana yurdunda sayısız eserleri ve isimleriyle yaşamış Ermeni uygarlığının neredeyse iz bırakılmayacak kadar silinmesi de ayrı bir katliamdır.

1915-16'da kurban edilen Ermenilerin sayısı, 1919'da bu olaylar için mahkeme kurmak zorunda kalan Osmanlı hükümeti tarafından bile "800 bin civarında" açıklanmış. Onun İttifak devletleri baskısıyla hareket etmiş olması, ele aldığı olguların gerçekliğini suya götürmez. Bu bilanço sadece resmi verilerin gösterebildiğiyle sınırlı ve asgari bir kabul sayılır. Savaşta Türklerle beraber olan Alman-Avusturyalı subay ve diplomatların aynı dönem Ermeni kayıpları hakkında 1 milyondan 1, 5 milyona kadar tahminler yürüttükleri dikkate alınır, mağdur olan tarafın bu konuda önemli bir abartma yapmadığı daha iyi anlaşılır. Kesin rakamlara ulaşmanın mümkün olmadığı durumda, savaş öncesi Ermeni nüfusunun muhtemel büyüklüğü ölçüsünde yüksek olmak üzere, en az 1 milyonluk bir soykırımdan söz edilmesi vicdani yaklaşım gereğidir.

İstanbul yargulamalarının sonradan yüzüstü kalması ve Malta sürgünlerinin salıverilmesi kesinlikle delil yetersizliğinden değil, davanın arkasındaki İngiliz-Fransız koalisyonunun Kemalist Ankara ile uzlaşma yolunda onun esir takası şartına uyararak bu davayı boşlamasından kaynaklanan bir sonuç olmuştur. Büyük çoğunluğu İttihatçı soykırım suçlularından oluşan Kemalist hükümet bu şekilde kendine Lozan yolunu açarken, Ermeni kırımının uluslararası bir dava olarak görüşülme ihtimalini de güvenli biçimde önlemiş olur. Ama dünyada ilk kez 1915 olayları vesilesiyle "insanlığa karşı işlenen cürümler" tanımı yapıldığı gibi, bilahare Yahudiler'in yok edilmesine ilişkin davalar sürecinde ulaşılan "genocide" (soykırım) kavramı da bütün karakteristik yönleriyle 1915 için geçerli sayılır. O dönem öyle bir kavrama ulaşılmamış olması, o nitelikte bir suçun oluşmadığı anlamına gelmez. Dahası 1. Dünya Savaşı içinde gerçekleştirilen bu büyük cürümün cezasız kalması, 2. Dünya Savaşı'nda sayıca daha büyük bir benzerinin hayata geçirilmesi bakımından cesaret verici olmuştur. İkinci olayın faili Almanların, birinci olayda Türklerle suç ortağı olarak önemli bir deneyim de edinmiş oldukları gözardı edilemez.

1915 Tehcir kararı ve ölüm fermanının asıl hedefi Ermeniler olurken, onun yanında yer yer diğer Hristiyan topluluklar da kanlı uygulamalardan nasiplerini almıştır. Özellikle sürgünün son duraklarına yakın olan Mezopotamya'nın kadim halkları, "gâvur gâvurdur" anlayışıyla yapılan hedef genişletmeden önemli ölçüde etkilenir. Bu şekilde belki 100 bin, belki daha fazla Süryani, Keldani, Nasturi ve çeşitli bölgelerden bir miktar Rum'un da tufana getirilip kırılmış olduğunu söylemek mümkündür. Buna 1919-22 arası Kuzey ve Orta Anadolu'da tehcir artığı Ermenilerle karışık katledilen onbinlerce Pontus Rumunu eklemek gerekir. Aynı dönem doğuda Ermenilere, batıda Yunanlılara ve içeride Koçgiri Kızılbaş-Kürtlerine karşı Kemalistlerin yürüttüğü savaşlar yine yığınla sivil kanı akıtır. Her defasında kırımlar kalanların göçüne de ivme kazandırır. Türk-Yunan savaşı sonunda halen Türkiye'de bulunan 1 milyon 250 bin Rum ise Yunanistan'daki 500 bin Türk ile takas edilerek Anadolu'dan kopartılır. Böylece yalnız Ermenilerin değil, diğer Hristiyan toplulukların da bu topraklardaki varlığı minimize edilmiş olur. Ancak bu genel tırpanlama içinde bir kerede en kapsamlı ve en kanlı yok etmenin Ermeni ulusuna uygulanmış olduğu açıktır. Nedeni ise Ermenilerin örgütlü ulusal hareketleri ve özerklik talepleri ile devlet için potansiyel bir tehlike olarak

algılanmaları ve ayrıca yoğunluk alanları itibariyle İttihatçıların doğuya doğru yayılma planının önünde engel olarak görülmeleri olmuştur.

Bir ülkede mevcut olan ve çözüm bekleyen bir ulusal sorunu, sözkonusu ulusun yok edilmesi yoluyla “çözüm”lemek ancak bu kadar olabilirdi. Tehcir uygulamasının başında bulunmuş olan Talat Paşa 1919’da Ermeni sorununun ne olacağına dair Avrupa’dan gelen bir soruya şu yanıtı verecekti: “La question armenienne n’existe plus!” (Ermeni sorunu artık mevcut değildir!). Bu ifade savaş öncesi Enver Paşa’nın “Ermeniler olmazsa Ermeni sorunu da kalmaz” deyişini tamamlar. 1920’lerde Koçgiri isyanını bastırmaya çalışan Kemalist güçlerin başındaki İttihatçı Nurettin Paşa ise “Zo’ları bitirdik, sıra Lo’larda” diyerek aynı zihniyeti dışa vurmuştur.

Türk resmi görüşü “Ermenilerin her yerde isyana kalkıştıkları ve savaş halindeki Türk ordusunu arkadan vurdukları için genel bir tehciye tabi tutuldukları”nı iddia eder. Oysa tehcirin ve kırımın çoğu yerde hiç problemsiz rahatça uygulanabilmiş olması bu iddiayı kendiliğinden çürütür. Her tarafta isyana kalkışma gibi bir gerçeklik ve savaş içindeki Osmanlı’nın güvenliğini tehdit edecek kadar ciddi silahlı güç olsa, toplu sürgüne çıkarılmak istenen bölgeler yaygın şekilde direnmez miydi? Direniş örnekleri malesef çok istisnai olmuş, yığınların büyük çoğunluğu ise koyun sürüleri gibi sürgün yoluna sokulmuştur. Toplu savunma olarak Van’da, daha kısmi olarak da Muş, Sasun, Urfa, Zeytun, Şebinkarahisar ve Musadağ’da kesin yokedilmeye karşı mahallelerde siperlenerek yada dağlara çekilerek yapılan ölüm-kalım direnişleri yine hunharca bastırılmasına rağmen, yer yer bu sayede toplu kurtulmayı başaranlar olur. Kaybedecek bir şeyi olmayanların bu tür direnişleri çok yerlerde olabilse, belki yokediciler tehcir politikası geri teptirilebilir ve Ermeni halkının kayıpları daha az olurdu. Ancak politik öncülerini dahil, öngörüsüz ve hazırlıksız olan halk, genelde uysal davranarak kısmi kayıplarla da olsa bu badireli dönemin atlatılacağını sanır, kaderine boyun eğerek yürür. Tehciye başlanırken yapılan göstermelik bazı ilanlar da bir süre sonra geri dönüşün mümkün olacağı yönünde sahte umutlar yaratarak direnme eğilimini azaltır. Yetişkin erkek nüfusun çeşitli yöntemlerle önceden etkisiz kılınması ayrıca dikkat çekicidir. Tam bu noktada vurgulamak gerekir ki, “iç tehdit” sayılarak Suriye çöllerine doğru sürülen sivil kabilelerin ağırlıklı bölümünü potansiyel anlamda bile hiç tehlike arzetyecek zavallı kadınlar, yaşlılar ve masum çocuklar oluşturmuştur. Aşağıda bu gerçekliğin bölge özgülünde nasıl cereyan ettiği somut olarak görülecektir.

Yukardaki argümanların değişmez bileşeni olan “Ruslarla işbirliği” iddiası da işlenen büyük insanlık suçunu hafifsetemez. Herşeyden önce kendileri apaçık Alman işbirlikçisi olan Türk yöneticilerinin Ermenileri bu noktadan suçlamaları ahlaki değildir. Mukayese etmek gerekirse, kendileri emperyalist paylaşım savaşı içinde ortaklık ettikleri Almanya’yla birlikte yayılmacı bir siyaset izlemekteydi. Savaş boyunca Türkiye’de bulunan Alman generalleri Osmanlı ordusunun yönetiminde söz sahibiydi. İttihatçıların yaptığı “vatan savunması” değil, yeni topraklar işgal etmeye yönelik saldırgan ve haksız bir savaştı. Buna karşılık Ermeniler ezilen bir ulus olarak kendi derdinde ve kimseyi tehdit edemeyecek zayıf bir durum içindeydi. Haklı talepleri lehine Batılı devletler arasında destek arayışları olmuşsa da, bu her ulusal harekette görülecek doğal bir şeydi. Balkan ulusları gibi bağımsızlığa kavuşmak hakları

olmasına rağmen, istedikleri o bile değil, kendi ulusal yoğunluk alanları içinde bir tür özerklikti. Osmanlılar bunun er yada geç bağımsızlığa dönüşeceğini iddia ederek hiç bir reforma yanaşmamıştı. Ancak son dönem 6 vilayette reforma ilişkin yeni bir uluslararası anlaşma gündemde olup, savsaklama politikası artık iyice zorlanacak görünüyordu.

Savaş arifesinde İttihatçılar kurnaz davranıp, 1909'dan beri Meşrutiyeti savunma temelinde kendileriyle ittifak yapmış olan Taşnak Partisi nezdinde Ermenilere işbirliği önerir ve eğer savaş kazanılırsa Kafkas Ermeni bölgesini de kapsayacak geniş bir alanda Ermenistan'a özerklik tanıma vaadinde bulunurlar. Savaş ortamından bir çıkarı olmayan ve iki devletin sınır hattında tehlikelerle yüzyüze kalacak olan Ermenilerin Türkiye'deki temsilcileri öyle bir anlaşmaya doğal olarak yanaşmaz. Yine de savaş başlayınca seferberlik ilanına uyar, silah altına alınmaya karşı gelmezler. Bu pasif uyum gösterme hali, kararsızlık içinde zoraki bir itaat olarak yorumlanabilir. İstenen aktif işbirliğini kabul etmenin öbür taraftaki Ermenileri zor duruma sokacağı açıktır. Aktif bir karşı duruşun da kendileri için çok riskli olacağını düşünerek her iki açıdan temkinli davranırlar. Dahası, benzer duyarlılıkları göstermeleri için Kafkas Ermenilerine de telkinde bulunurlar. Ama görüldüğü gibi o ihtiyatlı yaklaşım bir işe yaramaz ve ilk fırsatta "hainlik"le suçlanıp iç düşman muamelesi görmek yine kaçınılmaz olur.

Sarıkamış yenilgisinden Ermenilerin sorumlu tutulması tam bir günah keçisi yaratma ve saldırı için bahane üretme olayıdır. Rus ordusunun ön saflarında Kafkas Ermenilerinden oluşan birliklerin bulunması, sanki onlar Osmanlı Ermenileriymiş gibi demagoji ve suçlama malzemesi yapılır. Oysa aynı Rus ordusu içinde Çarlık tarafından savaşa sürülen Azeri, Gürcü, Kürt, Abhaz ve sair unsurlar da vardır. Buna karşılık Osmanlı Orduları içinde de Ermeni askerlerin bulunduğu ve Sarıkamış'ta savaşıp öldükleri inkar edilemez. Ne var ki az sayıda yerli Ermeninin de Rus-Ermeni birlikleriyle irtibatlı bir kaç önemsiz eylem yapmış olması, yukardaki illüzyon eşliğinde şişirilip genel bir "hainlik" suçlamasına dönüştürülür. Bu aşamadan sonra ise Osmanlı devletinin tehditkar iç yönelimiyle yarattığı güvensizlik, Ermenilerin ilerleyen Ruslara kurtarıcı gibi bakmalarını sağlayan ciddi bir zemin oluşturur. Savunma amaçlı kurulan Ermeni gönüllü birlikleri Rus ordusuyla bağlantılı hareket etmeye başlar. Zaman içinde tehirden kaçan ve askerden firar edenlerin katılımlarıyla Rus yanlısı Ermeni gönüllülerin sayısı çoğalır. Anlaşılacağı üzere, tehcirin nedeni gibi gösterilmeye çalışılan o bağlantı veya işbirliği, aslında tam tersine devletin tehcir ve kırima yönelmesinin sonucu olarak tedrici şekilde gelişmiştir. Devletin güvenliği açısından başlangıçtaki "endişe nedenleri" ne kadar abartılırsa abartılsın, genel olarak Ermeni halkının suçlanmasını, topyekün kaldırılıp sürülmesini, çoluk-çocuğun mağdur edilmesini yine mazur gösteremez. Hele toplu katliamları, hiç mi hiç. . .

İnkarcılar, bütün bir ulusa yönelik tehcir kararını "meşru" gösterme gayretkeşliği yanında, kırimı da "karşılıklı mukatele" (yani "boğazlaşma") diye yutturmak istiyor. Bu noktada ileri sürülen karşı iddialar büyük çapta uydurma olduğu gibi, gerçek sayılabilecek olgular da devletin tehcir ve kırim uygulamalarından önce değil sonra cereyan etmiş ve onunla hiç mukayese edilemeyecek kadar sınırlı kalmış şeylerdir. Öyle büyük bir ulusal felaket üzerine,

doğru temelde hesap soran eylemler kadar yanlış öc alma hareketlerinin de yaşanmış olması doğal sayılır. Yine de kör intikam hırsıyla suçlu suçsuz ayırt etmeden geliştirilen karşı hareketlerin savunulacak bir yanı olamaz. Yaşandığı kadarıyla bu türden karşılıkları, yakıp yıkma ve sivillere yönelik rastgele misillemeleri de vicdanlarımızda mahkum etmek insan olmamızın gereğidir. Ama bunların bir dereceye kadar yaşanmasında devletin canavarca eylemiyle körükleyici olmasının rolü gözardı edilemez. Ermeni gönüllü birliklerinin savunma amaçlı kuruldukları ve çoğu zaman müşkül durumdaki göçmenler ile yetimleri kurtarmaya dönük hareket ettikleri de ayrı bir gerçektir. Tehcir bölgelerinin çoğunda -değil intikam amaçlı saldırı- en meşru zeminde savunma eylemi yapacak Ermeni grupları bile mevcut olmamış ve bütün şiddet muazzam yok edici biçimde tek taraflı uygulanmıştır. Üstelik o yaygın uygulama doğrudan devletin işidir. Bu nedenle, yaşananlar karşılıklı boğazlaşma değil, mazlum bir ulusun ve yanı sıra başka zayıf toplulukların dünyayı fethetmeye kalkışan zalim bir devlet tarafından punduna getirilip vahşice boğazlanması olmuştur.

Toplu katliamların her biçiminin pervasızca uygulandığına dair tanıklıklar yalnızca kurbanların hayatta kalan yakınları veya yabancı misyonerler tarafından değil, çok sayıda Osmanlı yönetici ve memurları tarafından da gösterilmiş, yüksek organizatörlerin isimleri verilerek ifşa edilmiş, sayısız yazılı belge ve fotoğraflarla kanıtlanmış şeylerdir. İnkarcılar istedikleri kadar “yok” desin, istemedikleri kadar delil var. Onlar en sonu işi arsızlığa vurdurmak üzere “O kadar Ermeni öldürülmüşse hani nerde toplu mezarları?” diye soruyor. Biliyorlar ki ataları bazı istisnalar dışında mezar kazmakla uğraşmamış, cesetleri topraktan çok, suya, ateşe ve leş kuşlarına yedirmişlerdir. En büyük toplu mezar boydan boya Fırat nehri olmuş, aylarca ceset taşımıştır.

Bu tip katliamla ünlenen yerlerden biri Dersim’in kuzey sınırında bulunan ve Ermeni uygarlığının Hristiyanlık öncesi ve sonrası merkezlerinden biri sayılan Gamax (Kemah)’ın Fırat üzerindeki dar boğazıdır. Erzurum-Bayburt-Erzincan Ermenilerinin önemli bir bölümü, çocuklar dahil yaklaşık 20-25 bin kişi orada katledilir. Ermeni uygarlığının beşiği kendisine mezar edilir. Ağın (Eğın), Arapgir, Malatya üzeri güneye doğru kırma ve boğma serisi devam eder. Suriye’ye ulaşan sürgünlerin önemli bir bölümü 1916’da daha güneylere gönderilip Der Zor bölgesinde yine Fırat’ın sularına gömülerek imha edilir. Çok sayıda başka akarsuların yanısıra Trabzon-Samsun hattındaki Karadeniz sahili ve bazı göller de toplu boğma eylemlerine sahne olur.

Bir başka yaygın imha yöntemi, kapalı ve açık yerlerde toplu yakmadır. Bitlis, Xarpert (Harput), Diyarbakır, Halep vilayetleri başta olmak üzere çok yerde uygulanır. Van direnişinden sonra bu civardaki köylerin ve Muş ovasının neredeyse bütün Ermeni nüfusu olduğu yerde katledilir; çokları diri diri kiliselere, samanlıklara, evlere, ağıllara doldurulup yakılır. Yine Der Zor’da çocuklara yönelik ürpertici holokost eylemleri gerçekleştirilir. Açık alanlarda dev ateşler yakılır ve binlerce çocuk içine atılır. Eski devirlerden miras diri diri çukurlara gömme, kuyulara doldurma gibi yöntemler de eksik edilmez. Genç kızlar ve çocuklardan oluşan kurbanlar bazen katliam öncesi toplu tecavüze maruz bırakılır. Toplu zehirleme, tifo aşılama gibi yöntemleriyle İttihatçı “doktor”lar da cin gibi çalışır ve “memleketin bağındaki Ermeni mikrobonu temizlemek”le övünürler.

Kafilelerin şehir dışı kuytu yerlerde, sürgün yolları kenarında parça parça yok edilmesi aşağı yukarı bütün tehcir bölgelerinde görülen bir durum. Kurşundan baruttan tasarruf için çoğunlukla süngüler, baltalar, hançerler, kazmalar ve oraklarla iş bitirilir. Parçalanmış cesetler açık alanlarda vahşi hayvanların iştahına terkedilir. Bunların salgın hastalıklara yol açması üzerine İstanbul'dan çekilen telgraflarda cesetlerin gömülmesi yada hiç değilse kireçlenmesi için talimatlar verilir. Ama yine de gömme işlemi ender olarak yapılır. Yerli yabancı bir çok gözlemcinin belirttiği gibi, 1915 yazında bütün ülke açık bir mezbahaya çevrilmiştir. Aşağıdaki tanıklıklar içinde bu genel vahşetin Tıla Pert vb. gibi çok somut yerel örnekleri okunabilir.

Tehcir ve kırımın en önde gelen merkezi örgütleyicisi Talat Paşa, anılarında “Esas olarak askeri bir önlemden başka birşey olmayan göç ettirme, vicdansız ve karakersiz insanların elinde bir facia şeklini almıştır” diyerek sorumluluğu alt düzeyde uygulayıcılara yüklemeye çalışsa da bunun hiç bir inandırıcılığı yoktur. En büyük caniler, kendisi ve Enver Paşa başta olmak üzere azami imha siyasetini güden İttihat ve Terakki Merkezi yöneticileri, yine merkezi çekirdek içinden Teşkilatı Mahsusa'yı örgütleyen Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım gibileri, sonra uygulamayı en kanlı biçimlerde yürüten Mahmut Kamil gibi Ordu kumandanları, Dr. Reşit, Cemal Azmi gibi kan içici valilerdi. Talat'ın atıfta bulunduğu, herhalde kendi onayıyla idam edilen Çerkez Ahmet örneğine benzer çete reisleri olsa gerek. Böylelerinin tasfiyesini getiren ise, çok aşırı kana bulanmış ellerinden ziyade, çok fazla gizli bilgiye sahip olarak kontrol edilemeyen dilleri olmuştur. Talat Paşa'yı tekzip eden en önemli kanıtlardan biri, tehcir uygulamasını katliama dönüştürmekten kaçınan vicdan sahibi vali, kaymakam ve komutanların sessizce görevden alınmaları, yerlerine en gaddar tiplerin atanmasıdır. Maddi-manevi bütün teşviklere rağmen elini kana bulamak istemeyen ve mağdurlara yardımcı olmaya çalışan yöneticiler az da olsa görülür. Ancak böyleleri muteber sayılmaz ve ilk fırsatta ayakları kaydırılır.

Tehcir ve kırım suçuna yukardan aşağı ve yatay ilişkilerle her düzeyden binlerce asker ve sivil yönetici, onbinlerce zabıt, jandarma, çete mensubu doğrudan katılırken, bir çok yerde din yoluyla kışkırtılan, talan için teşvik edilen sivil kalabalıkların katılımı da sağlanır. Bütün bir toplumun suça bulaştırılması amaçlanır. Yaygın katılım azami imhayı kolaylaştırdığı gibi, suçu örgütleyenlerin tecrit olma ihtimalini de önler. Kırılan ve sürülenlerin taşınır-taşınmaz servetleri kademe kademe paylaşılır. Bu gerçeklik daha sonra Anadolu'da soykırım suçlusu İttihatçı zevatin öncülüğünde örgütlenen Kuvayi Milliyelerin taban tutturmasına da imkan verir. Adına “Kurtuluş Savaşı” denilen o seferberliğin özünü de gaspedilen toprakların, mülklerin, servetlerin elde tutulması ve gayrı-Müslimlere yönelik tasfiyenin tamamlanması oluşturur.

1915-16 imha eyleminin ağırlıkla doğu vilayetlerinde gerçekleştirilmesi, devlet tarafından yedeklenebilen Sünni Kürtler ile Zazaların daha önce de olduğu gibi Hamidiye Alayları vb. içinde yoğun olarak kullanılmasını getirmiş, bununla aynı zamanda onların Türk devletine bağlılığı da pekiştirilmek istenmiştir. Tabi ki suça bulaştırılan yalnızca Kürt-Zaza değil, aynı zamanda Türk, Çerkez, Arnavut, Boşnak, Çeçen ve sair Müslümanlar olmuş, Balkan ve Kafkas muhacirleri oralardan kaçırılmış olmaları nedeniyle Hristiyan halklara karşı kolayca

dolduruşaya getirilmiştir. Başka durumda Kürtlerin adını anmayan bugünkü inkarcıların, suç yüklemeye gelince yalnızca onları hatırlamaları ve sanki devletten bağımsız yada onun arzusu hilafına olmuş gibi “yer yer sürgün kafilelerine saldıran Kürtler”den sözetmeleri ilginçtir. Neyse ki böyle riyakarlıklar gün geçtikçe daha çok sırtıyor. Bugün hem Kürt, hem Türk aydınları içinde, yakın tarihin o utanç verici sayfalarını sorgulayanlar var. Gösterilen her vicdani duyarlılık, daha fazla insanlaşma ve halklar arası dostluğun gelişmesine hizmet edeceği için değerlidir.

Kullanılma gerçekliği yanında, yaratılan baskıya rağmen halk içinden Ermenilere uzanan yardım elleri de biraz her tarafta görülür. Kiminde belli faydalara dayalı, kiminde hiç çıkarsız ve hatta tehlikeyi göze alan özverili saklama ve kurtarma örnekleri gösterilir. Yezidiler ve Aleviler daha fazla destek çıkar. Van-Bitlis-Muş çevresinde Kürt beyleri, güneylerde Araplar içinden kayda değer koruyuculuk yapanlar olur. En yoğun ölçüde kucak açan ise, aşağıda örnekleriyle somutlanacağı üzere Dersim halkı olmuştur. Belli istisnaları ve tezatlıkları içinde barındırmakla beraber, burada önemli bir toplumsal sahiplenmenin gösterildiğini vurgulamak gerekir. Dersim’in devlet denetiminden uzak olan iç bölümü, çevrelerde kırımdan kaçan Ermeniler için güvenli bir sığınak haline gelir. Bölgenin özel konumu kadar, halkının özgün kimliği ve kültürel şekillenmesi de bu olumlu rolü belirler. Alevi-Zaza ve Kürt aşiretlerin çoğunluğu tehcir ve kırımlara yardımcı olmadıkları gibi, devletin sığınmacıları teslim etme çağrılarında olumsuz yanıt verir, hatta müdahale riskini göze alarak koruyucu davranırlar. Çevrelerden adam kurtarma ve göçmenlerin Erzincan’a geçişini sağlama gibi çok değerli yardımları da olur.

Savaşta devlete asker veren, Hamidiye Alaylarına katılan, tehcir ve kırığa yardımcı olan Doğu Dersimli bazı aşiretlerin olduğuna dair kısa bilgiler çeşitli Türkçe kaynaklarda geçiyor, ancak burada ele aldığımız Ermenice kitaplarda bunu teyit eden açık bilgiler yok. Dahası 1895-96 Talan ve Kırımı’nda görüldüğü ölçüde talan amaçlı katılımın da sözü edilmiyor. Aşiretler tarafından çevrelere doğru talan saldırıları esasen Ermeniler sürüldükten sonra boşalan köylere, kasabalara yönelik oluyor ve bu akınlara bazen Ermeni kaçakları da katılıyor.

Tehcir ve kırığa ilişkin yukardaki değinmelerin ayrıntıları Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, M. Kalman ve başka araştırmacıların yayınlanmış Türkçe kitaplarında okunabilir. Genel değinmeyi bu özlü noktalarla sınırlı tutarken Dersim ve çevresindeki gelişmelere dair tanıklık ve bilgileri olduğu ölçüde geniş aktarmaya çalışacağız. Böylece genel uygulama hakkında da fikirler veren bir yerel somutlama yapılmış olur. Eldeki Ermenice kaynaklar bağımlı Dersim bölgelerinden Çarsacak ve Çemişgezek’te 1915 tehcir hareketinin nasıl uygulandığını oldukça ayrıntılı veriyor. Bu bilgileri aktaran yazarlar o dönem henüz devlet güçlerinin denetim kuramadığı bağımsız Dersim’in kırımdan kaçan Ermeniler için nasıl bir toplu sığınma alanı olduğuna da tanıklık ediyor. Bu konu daha sonraki başlıklar altında yer alacak. Öncelikle sürgün ve kırım uygulamalarını görelim.

ÇARSANCAK'DA YAŞANANLAR

Çarsanacak bölgesindeki gelişmeleri yine K. Yerevanyan veriyor. O tarihte 14-15 yaşlarında olan yazar bizzat kendi başından geçenleri de anlatarak yaşananlara büyük ölçüde doğrudan tanıklık gösteriyor.

PERİ'DE SEFERBERLİK

«Savaş söylentileri çoktan dolanıyordu, ama halkın bir şeyden haberi yoktu. Bir gün tellal İbrahim Peri çarşısında hükümetin savaşa katılma ve seferberlik ilanını duyurdu. Ertesi sabah duvarlara kağıt yapıştırıldı ve askere alınacaklar hakkında bildirim yapıldı.

Peri'de zenginler kişi başına 45 Osmanlı altını bedel ödeyerek askerlikten muaf olurken, köylerden askerlik çağındaki bir çok insan da kendi katırı yada atıyla “demirbaş” olarak kaydolup Erzurum hattında askeri mühimmat taşımayı cephede savaşımaya tercih edecekti. Ermenilerin büyük bölümü ise askere alındıktan sonra ordu içindeki bir düzenlemeyle amele taburlarına devredilecek ve yol yapımı işlerinde çalıştırılacaktı. Bu, ordu içinde Ermenilerin silahsızlandırılması ve tehcir uygulamasına paralel olarak tasfiye edilmesi yönünde alınmış bir tedbirdi.

Çarsanacak Ermenileri savaşın gelişmelerinden haberdar olamıyordu. Yalnız Türkiye'nin Rusya'ya karşı savaştığını biliyor ve eğer savaş ortamında kendi başlarına bir felaket gelmezse Rusya'nın kurtarıcı olabileceği umudunu taşıyorlardı.

Seferberlikle beraber çalışan eller eksilmişti. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar tarla işlerine koyulmuştu. Ürün yetersizliği ağaların baskısını da artırıyordu. Aynı zamanda hükümet ek vergiler talep ediyordu. Kürt aşiretleri içinde bağımlı olanlar asker ve jandarmaya yazılırken bağımsız Dersim aşiretleri ne asker veriyor, nede şehre iniyorlardı.

1914 sonbaharında Çarsanacak Ermenileri zor günler yaşarken Türkler belirgin şekilde husumet gösteriyordu. Enver Paşa'nın Ardahan ve Sarıkamış'ı kuşattığı haberleri dolaşıyor ve Türkler zafer şarkıları söylüyordu: “Bize verseler Kars ile Batum. . .”. Erzurum'a giden Ermeni demirbaş askerlerden gelen haberler de iyi değildi. Katırı yolda kalan, akıl almaz eziyetlere maruz kalıyordu.

Nihayet Erzurum'un şiddetli kışı bastırmış ve Enver Paşa'nın doğu cephesindeki taarruzu bozguna uğramıştı. Çözülen ordunun kaçak askerleri bölgedeki Türk ve Kürt köylerine dağılıyordu.

Peri'deki askeri güç ikiye katlanmış ve Hamidiye Alayı oluşturulmuştu. Çapulcu çetelerden oluşan bu silahlı güç dizginsiz şekilde çevreye saldırıyor, asker kaçaklarını arama bahanesiyle Ermeni nüfusa eziyet ediyor ve soygunlar yapıyordu.

1915 Mart'ında jandarmalar Çalxadan köyünden iki Kürt kaçak yakalayıp Peri'ye getirmişlerdi. Çömlekçiler yanındaki tarla içinde iki çukur kazdırıp bu kaçakları çukurlara diktiler ve milletin gözü önünde kurşuna dizdiler.

Ermeniler çok tedirgin durumdaydı. Çocukları Dersim'e sığınmayı düşünüyordu. Fakat bağımsız Dersim'e ulaşmak için bağımlı aşiretler arasından geçmek gerekiyordu ki, bunlara güven duyulamadığı için gidilmesi kolay değildi. Dahası Dersimlilerin Peri'ye saldırı yapacakları yönünde bir söylenti tekrar dolaşmaya başlamıştı.

Çarsancak merkezinde Ermenilere karşı dolduruşa getirilen Türkler "hain gavur" diye hakaret ediyor; asker kaçaklarını sakladıkları ve dağdaki fedailere yardım ettikleri suçlamasıyla sıkıntı veriyorlardı. Tehdit altındaki halk daha önceki badireler gibi bunların da gelip geçeceğini umut ediyor ve fakat bu defa yüzleşeceği şeyin topyekün bir felaket, nihayi bir hesaplaşma ve ulusal imha olacağını tahmin edemiyordu.

KİTLESEL TUTUKLAMA

«Sarıkamış cephesindeki yenilgiden sonra Enver Paşa İstanbul'a dönünce İttihat ve Terakki merkezi yöneticileri toplandı. Enver, Talat, Cemal Paşalar, Bahaettin Şakir, Doktor Nazım, Hüseyin Cahit, Kara Kemal ve Ömer Naci'nin katılımıyla yapılan bu gizli toplantıda doğu vilayetleri başta olmak üzere tüm Anadolu'da Ermeni nüfusunun tehcir (sürgün) edilmesi karara bağlandı.

1915 Nisan'ında Peri'ye yeni bir kaymakam atandı. İttihatçı olan Ethem Bey isimli yeni kaymakam gelir gelmez Peri'de tutuklamalar başladı.

İlk olarak Peri Ermenilerinin önde gelenlerinden Apkar Bulutyan, Krikor Holopikyan, Harutyun Ermoyan hükümet binasına çağırıldı. Kaymakam ve binbaşı onlardan Ermenilerin silahsızlandırılmasını talep etti. Herkesin ne silahı varsa götürüp hükümete teslim etmesi için ulusal öncülerin halkı ikna etmesi isteniyordu.

Peri'deki Ermeni ulusal kurumları ve öncüleri bu talebe verilecek cevabı belirlemek için toplandılar. Bir kaç gün süren toplantının kararları belirsiz kaldı. Fakat sonuçta halka silah teslimi yönünde bir çağrı yapılmadı ve Peri'de hiç bir Ermeni gönüllü olarak silahını teslim etmedi.

Kaymakamın emrinin yankısız kalmasından bir hafta sonra jandarmalar Peri Ermenilerinin öncülerinden 16 kişiyi hapse götürdüler. Peri halkı her gün hapistekilerden bilgi almaktaydı. Tutuklular gece gündüz akıl almaz işkenceler görüyordu. Kiminin sırtı kızgın demirle dağlanmış, kiminin tırnakları çekilmiş, kiminin başı mengeneyle sıkıştırılmış, kiminin tabanlarına nal çakılmıştı. Yine de onlara silahların yerini söyletememişlerdi. Evlerinde yapılan ince aramalarda da birşey bulamadıkları halde onları hapiste tutmaya devam ettiler. Aynı zamanda köylerden önde gelen kişileri tutuklayıp birkaç gün dövdükten sonra silah getirmeleri için serbest bırakmışlardı.

Sonra bir gün 50 kadar jandarma Peri'deki Ermeni okulunu, kiliseyi ve Azkayin Araçnortaran'ı (Ulusal Öncülük kurumunu) akşama kadar aramaya tabi tuttular. Okulda çocuklara yaşatılan korku ve dehşet görülmeliydi. Velilerin okula yavaşmaları kesinlikle

yasaklanmıştı. Öğretmen Ağavni Kasparyan ana okulunun küçüklerinden bir kısmını pencereden indirip kaçirtmıştı. Bunun üzerine onu silah kaçirttığı iddiasıyla tutukladılar. Okul ve Araçnortaran'da bulunan kitapları, arşivleri toplayıp götürdüler. Geç saatte öğrencileri çıkartıp okulun kapılarını mühürlediler. Bu Peri'deki Ermeni eğitim ocağının nihayi kapanışı olacaktı.

Ulusal öncülerin tutuklanması, okul ve kurumların kapatılması Peri halkını çok hüzünlü ve tedirgin bir duruma sevkmişti. Çalışma hayatı durmuş, insanlar evlerine kapanmıştı.

Hükümet dışardan takviye jandarma güçleri de getirterek arama ve tutuklamaları yaygınlaştırdı. Ev ev silah araması yapılırken bir gün içinde binden fazla kişi toplanıp götürüldü. Peri'nin küçük hapisanesi yetmeyeceği için geniş konutlar tutukevlerine dönüştürüldü. Bazı Türkler tutuklulardan para alıp onlar adına bir kaç kırık çakmaklı teslim ederek bırakılmalarını sağladılar. Köylerden tutuklananların ise inekleri, koyunları karşılığında lüzumsuz demir parçaları toplanıp Peri'deki hükümete teslim edildi. Bu da deyim yerindeyse çağdaş bir soygun yöntemi idi.

BİRİNCİ ÖLÜM KAFİLESİ

«Bir yandan tutuklamalar böyle yaygınlaşırken, bir sabah duyduk ki ilk etapta hapse tıklan Peri'nin aydın ve öncülerinden 16 kişi Xarper't'e götürülmek üzere yola çıkarılacaklardı. Aynı gece ise onların trajik sonlarıyla ilgili haberi aldık. Onları götüren jandarmalar dönüşlerinde gayet pervasız bir şekilde işledikleri katliamı ilan etmişlerdi. Yola çıkarılan kafile içindeki 16 kişi Munzur çayı üzerindeki köprü yanında bir bir öldürülüp suya atılmışlardı. Canilerin övünerek anlattıklarına göre Perili öğretmen Armenak Melidosyan kaçmak üzere suya atlayıp nehrin ortasına kadar yüzdüğü sırada Kör Başçavuş ateş etmiş ve onu da öldürmüştü.

Bu ilk toplu katliamda kurban edilen Perili 16 aydın ve yerel-ulusal öncüler şunlardı: Bedros Sırabyan (öğretmen), Asadur Nigoğosyan (din adamı), Apkar Bulutyan (Meclis-i İdare üyesi, Taşnak partili), Harutyun Ermoyan (Vergi memuru, Taşnak partili), Armenak Melidosyan (öğretmen, Taşnak partili), Bedros Puzikyan (Taşnak partili), Mardiros Çulfayan (Hınçak partili), İstapan Gogoyan (öğretmen, Taşnak partili), Hayk Yenovkyan (eğitim destekçisi, Taşnak partili), Harutyun Urfalyan (eğitim destekçisi, Hınçak partili), Bağdasar Holopikyan (tarafsız aydın kişilik), Soğomon Rahanyan (eğitimci), Bağdasar Boyacıyan (Taşnak yöneticisi), Krikor Holopikyan (Protestan cemaat öncüsü, Belediye reisi), Dikran Çakmakçıyan (Taşnak partili militan), Mardiros Takesyan (Taşnak yöneticisi).

KATLİAM FURYASI

«Kırım başlamıştı. Her gün yeni ölüm haberleri geliyordu. Harutyun Ermoyan'ın eşi ve üç kızı Karsan köyünde bir Kürt evine sığınmışken jandarmalar onları bularak Peri suyu yanında hepsini öldürmüş ve cesetlerini suya atmışlardı. 15-16 yaşlarında okullu olan Xosrov Urfalyan ve Haygaz Nalbantyan Xorşuk'un çeşmesi yanında, Mesrop Yerevanyan ise Peri suyu kenarında işkencelerle öldürülmüşlerdi.

Hapse doldurulmuş hemşehrilerimizden benzer şekilde yürek paralayıcı haberler geliyordu. Gece vakti yakın evlerde oturanlar hapiste işkence görenlerin çılgınlıklarını işitiyordu.

Bir gün babam yerli bir jandarma eşliğinde eve geldi. Bütünüyle değişmişti. Hiç konuşmadan uzun uzun yüzümüze baktı yaşlı gözlerle. Hepimiz şaşkına dönmüştük. Masum yüreklerimizde yaklaşan uğursuz fırtınanın ön sezgisi beliriyordu git gide. Kısa bir ıstıraktan sonra babam bizlerle vedalaşmadan jandarmayla birlikte hapis yolunu tuttu.

Her hane kendi tutuklusu için hapse yiyecek götürüyordu. Günün birinde yiyecekler de geri getirildi. Jandarmalar demişti ki “Tutuklular artık burada değil”. Ah o ne kara bir gündü. Bütün şehir ölüsüz bir mezarlığa dönüşmüştü. Her evden feryatlar eşliğinde adaletsizliğe karşı tepki ve lanetleme sesleri yükseliyordu göğe.

İki üç gün içinde bütün mapus damları boşaldı. Her gece 200-300 kişi ortaçağ köleleri gibi zincirleme birbirine bağlanmış halde Tıla Pert’e (Til kalesine) götürülüyor, balta ve nacaklarla kurbanlık koyun gibi kesilip atılıyordu.

Kör Başçavuş denilen zebellah her defasında bir kafileyi yok ettikten sonra “muzaffer” olarak dönüyor ve kurbanlarına yaşattığı dehşetengiz anları alenen anlatıyordu. Böyle övünerek anlattığı vahşet sahnelerinden biri Harutyun Ermoyan’ın oğlu Hırant’ın kalbine kılıcını sapladığı an genç kurbanın nasıl debelendiğine ilişkindi. Kör Başçavuş önüne gelen Ermeni çocuğuna “babanı ben öldürdüm” demekte beis görmüyor ve iğrenç kahkahalarıyla da talihsiz kurbanlarının can çekişme anlarını taklit ederek eğleniyordu.

Bir hafta zarfında Perili Ermenilerin hemen bütün yetişkin erkekleri ve 15 yaşından yukarı gençleri katledilmişti. Kadınlar, kızlar, çocuklar kendi felaketleri karşısında başsız kaldılar. Koruma ve kurtarma görünümü altında güzel kızlar alındı ve kapatma yapıldı. Soygun ve talan yeniden başladı. Zengin aileler işkencelerden muaf tutulmak için ellerindeki paraları jandarmalara verdiler.

Çarsacak’ın köyleri de geniş bir mezbahaya çevrildi. Ermeni köylüler kendi tarlasında, bağında, bahçesinde öldürüldü. Müslüman ağalar ve beyler kendileri için çalışan marabaların kırırma uğratılmasına seyirci kaldılar. Kırılan ve sürülen Ermenilerin hayvanları ağaların ahırlarını doldurdu. Bu ganimetten bir ölçüde Kürt gulamlarına da pay çıkarıldı.

İlk sürgün hareketi köylerden başlatıldı. Çevre köylerin kadın ve çocukları Peri’ye toplanıp buradaki evlere dağıtıldılar. Hoş köyünün boşaltılması müstesna hüznü bir manzaraydı. Kadınlar ve çocuklarla beraber köyün malı ve davarı da kaldırılmış, jandarmalar eşliğinde sudan geçirilmeye çalışılıyor; hayvanların acıklı meleyişleri insanların feryat figanına karışıyordu. Onlar da sahipsiz kalmanın ve yerinden edilmenin dramını yaşıyor, sık sık sürüden kaçarak yurtlarına dönmeye çalışıyor. Yalnız koca camışlar bir cenaze kafilesini izler gibi sükut içinde, ev sahibelerinin ardından sadakatle yürüyordu. . .

Aşağıda nehir boyu uzanan dramatik sürgün katarını Peri’nin yüksek mevkilerinden izlemek mümkündür. Peri’nin meraklı çocuklarından bazıları durumu daha yakından görmek için su kenarına inmişlerdi. Bunlardan biri olan Boğos Demirciyan anılarında yazıyor ki, yaşlı gözlerle şahit oldukları sürgünü izlerken Türk zaptiyelerin attığı ani bir kurşun 10 yaşındaki Mesrop Yerevanyan’ı cansız götürmüştü.

Bu olay devletin hiç değilse masum çocukları koruyacağını zanneden annelerin umuduna belirgin bir darbe indirdi. Ermeni kadınları başlarına kül dökmüş halde kendi yürek parçalarını etraflarına topladılar. Yavrucaklar en güvenli korunak olan annelerin etekleri etrafında birbirlerine sığışarak çember oluştuyordu. Evlerde karanlık bir köşeye sinen korunmasız çocuklar yüksek sesle ağlamaya bile korkuyordu.

TÜRKLEŞTİRME

«Günden güne korku ve dehşet duygusu büyüyor, kötümser bir önsezgi yeni felaketlerin gelişini haber veriyordu. Tam bu ortam üzerine tellalın uğursuz sesi şehrin bir ucundan ötekine yeniden yankılanmaya başladı. “5 yaşından yukarı bütün Ermeni çocukları, kız yada oğlan, mutlaka hükümete teslim edilmeli! . . .”

Ertesi gün Joğovaran’ın (Protestan kilisesi) salonu ve avlusu çocuklarla doldu. İlk günlerde hükümet tarafından yiyecek dağıtıldı onlara. Bir grup Ermeni kadını çocukların bakımını üstlendi.

İki hafta boyunca hükümet Perili Ermenilerin dolu ambarlarından un tahsis etti. Ermeni anneler ekmek pişirdi. Her gün sığır ve koyun kesildi. Ermeni malı Ermeni yetimlerine hükümetin lütfu gibi sunuldu. Toplu halde yetim bırakılmış Ermeni çocukları için sıra kimlik değişimine gelmişti.

Bir sabah sarıklı bir molla bir kaç hükümet görevlisiyle Joğovaran’ın avlusuna geldi. Yanında defter ve mürekkep de getirmişti. Yüzlerinde hince bir gülümseyiş:

-Gel bakalım oğlum, senin adın nedir?

Çocuk cevap veremez.

-Yaz Molla Efendi, İbrahim oğlu Abdullah!

Bir başkasına dönerek:

-Senin adın nedir?

-Benim adım Haygaz.

-Ne? İt oğlu it, Haygaz maygaz kalmadı. Senin adın Dursun’dur.

-Gel oğlum, sana güzel bir isim koyacağım. Bundan sonra senin adın Hıdır’dır.

Bu şekilde 300’den fazla Ermeni çocukların kilisede kutsal meronla vaftiz edilmiş isimleri değiştirilip yerine Türk ve İslam isimleri konuldu.

İnsan hayatında çelişkili görüntüler eksik olmaz. Çok zaman ölüm ile yaşam birbiriyle alay eder. O akşam molla ile ekibinin gitmesi ardından yetimler içindeki bir kaç büyük çocuk ellerine kağıt ve kalem alarak sahneye çıkıp yaşanan dramı oyun haline getirdiler.

Türkleştirilen yetimlerin isimlerini yüksek sesle okuyup yoklama yaptılar: “Dursun Azadyan, Süleyman Krikoryan, Hasan Xaçaduryan, Hıdır Gopoyan. . .”.

Bu belirsiz durum bir kaç gün sürdü. Bize giydirilen rengarenk “dönme”lik gömleği görünmez ruhlar tarafından lime lime edilip kayboldu. Biz yine kendi öz isimlerimizle kaldık, “gavur oğlu gavur” diye anılmak üzere. . . » (K. Yerevanyan, Age, s. 441-457).

KANLI SÜRGÜN

«İttihat ve Terakki Anadolu’da Ermeni nüfusunu yok etme planının son halkasını hayata geçirecekti. Çarsacak Ermenilerinin temel direği yetişkin erkek nüfusunun katliyle kırılmış, mal-mülk yağmalanmaya başlanmış, güzel kızlar kapışılıp kalan çocuklar Türkleştirilmeye çalışılmış, ama bunlar yetmemişti. Nihayi sonuca ulaşmak, yani etnik arındırmayı tamamlamak için kalan nüfusun toplu sürgünü gerekiyordu.

Zorunlu göç badiresi başladı. Sonu gelmeyen kabile dizileri belirsiz ufuklara doğru yola çıkarıldı. Sürgünler son bulurken Çarsacak’ta bir Ermeni nefesi bile kalmayacaktı.

İlk kafilede yola çıkarılanlar Amerika’da yakın akrabaları olanlardı. Hükümet gizli niyetini örtmek için “onların Amerika’ya, kendi akrabaları yanına gönderilecekleri”ni duyurmuştu. Böylece onların bir bölümü Palu, bir bölümü Xarperit istikametinde yola çıkarıldı. Çok az “talihli” kişiler Der-Zor çöllerine ulaşabildi onlardan.

Benim gördüğüm, yaşadığım, ki bütün Ermeni halkının kısa yada uzun yollardan geçen trajedisinin tipik bir örneğiydi; Peri’nin son sürgün kafilesinin yola çıkarılma ve imha edilmesine tanıklık eden bir acı hatıra olarak okuyucularla paylaşmak istiyorum.

1915 Haziran sonunda gidenlerden geriye kalmış 300-350 kişiyi Peri’nin harman yerinde topladılar. Büyük çoğunlukla kadın ve çocuklar, birkaç zanaatkar ve belli sayıda yaşlılar, hastalar, zayıflar; yani bir sözle işe yaramazlardan oluşan bir ordu.

Çevre köylerden Kürtler gelmiş ve etrafımıza dolmuşlardı. Kafilenin yolculuğunu kolaylaştırmak için her biri bir eşek getirmişti. Jandarmalar bizi zincir altına aldı ve birer tayin (küçük ekmek somunu) dağıttılar.

Kaymakam Ethem Bey, Yüzbaşı Mecit Bey, Kör Başçavuş ve çok sayıda Türk komşular bize iyi yolculuklar dilemek üzere harman yerine gelmişlerdi. Kaymakam jandarmalara gerekli talimatları verdikten sonra kafilenin harekete geçmesini emretti.

Yola koyulma hareketinden önce ruhsal hareketlenme başladı. Bu bizim doğup büyüdüğümüz yerlere, onun bağrında uyuyan sayısız sevdiklerimize vereceğimiz son vedaydı. Ortalık ağır bir duygusallık ve ağıt sesleriyle doldu. Biliyorduk ki bu bir ölüm yolculuğuydu. Belki Munzur köprüsünden öteye geçmeyecek kadar da sonumuz yakındı.

15’e ulaşan yaşımla kafilenin en büyük erkek çocuğu bendim. Adımlarımı ölüm uçurumuna atmadan geri dönüp iki kollarımı açarak son defa çocukluk hatıralarımı kucaklamak istedim. Evimiz boş bir kafes gibi beliriyordu gözümde. Koşup oraya ulaşmak, kimsenin ayıramayacağı şekilde kenetlenmek geçti içimden. Kanayan yüreğimden bilmiyorum ne sözler döküldü ki, benzer duyguların aleviyle tutuşmuş kalabalık içinden dalga dalga sitem sesleri yankılandı: “Bari yukardan Allah titreseydi üzerimize”. . .

O anda bir jandarma bana yaklaştı. Kolumdan tutup kabile dışına çekti ve hükümet adamlarının yanına götürdü. Alınyazımla barışık halde, bir idam mahkumu gibi yanaştım onlara. Bir an durup cellatlarımın yüzlerini süzdüm. Beni çağırın nüfus memuru Mustafa Efendi'ydi. İki yıl önce Çemişgezek'ten gelip Peri'ye yerleşmişti. Dürüst ve iyi kalpli bir insandı, aynı zamanda babamın iyi bir müşterisi. Babam Peri'de kasaplık yapardı. 1914'te okulu bitirince beni de yanına almıştı. Çabucak mesleği öğrenip Peri'nin küçük kasabı olarak tanınmışım. Mustafa Efendi bize komşuydu. Onun satın aldığı eti her defasında evine götürür ve hanıma teslim ederdim.

İşte o adamdı beni çağırın; "Küçük Kasap, buraya gel" diye. Yanına yanaştım. Hüzünden ağlıyordu. Gözlerinde okuduğum dostane duygular ve hilesiz göz yaşlarıydı. Mustafa Efendi elimden tutup beni kaymakamın yanına götürdü. Birbirleriyle konuştular ve sonra bizim kabileye öncülük edecek olan çavuşa bir kağıt vererek tembihlediler ki, beni Çemişgezek'te Hacı Yasin'e (Mustafa Efendi'nin dayısına) teslim etsin.

Mustafa Efendi bana cesaret verici sözler söyledi ve Çemişgezek'teki evlerinin adresini verdi. Biraz sonra kabile hareket ederek Xıran yolunu tuttu. Yaşlıları ve çocukları eşeklere bindirdiler. 20 kadar jandarma ve 50 kadar eşek sahibi Kürt kabileye eşlik ediyordu. Peri arkamızda kaldı ve biz bağlar içinden artık belirsizliğe yürüyor olmanın ürpertiyle geçtik.

Bir saat sonra Zeri köyüne ulaştık. Yokuş yukarı tırmanmaya başladık. Dağın tepesinden öte yüze devrilirken öğle olmuştu. Hayli uzaktan sis bulutu içinde Munzur'un köprüsü göründü. Bir darağacının kara silüetini andırıyordu. Peri Ermenilerinin öncüleri olan aydınlar ve siyasiler orada katledilmişti. Kafilenin bir ucundan öbür ucuna esrarengiz bir fısıltı dolaştı.

Köprüye yanaştıkça bizim sessizliğimiz izah edilemez bir dehşet duygusuyla yoğunlaşıyordu. Bize refakat eden Perili bir Türk genci havada tuttuğu tabancasını sıvazlıyarak bana yöneldi ve "Hazır ol Ervan oğlu, sıra sende!" diye seslendi. Namluyu göğsüme dayayınca annem korkunç bir çığlık attı. Kabile içinde belirgin bir kargaşalık yaşandı. Çavuş kudurgan şahsı yatıştırmak için yanımıza koştu. İkisi arasında sert bir tartışma yaşandı. Çavuş benim sağ salim Çemişgezek'e ulaştırılmam için kaymakamdan emir aldığını söylüyor, öteki ise kan dökme histerisiyle ısrarlı davranıyordu. Nihayet çavuş onu silahla tehdit ederek hizaya getirdi. Diğer jandarmalar da bu lanetlinin fikrinden vazgeçip Peri'ye dönmesi için onu zorladılar. Bu benim ilk kurtuluşum oldu.

Su kenarına ulaştık. Kabile dut ağaçları altında mola verdi. Yol yorgunluğu özellikle hamile kadınları çok mağdur etmişti. Onlar bir yandan da 3-4 yaşındaki çocuklarını sırtlamak zorunda kalıyorlardı.

Ahşap yapıllı sallantılı köprüden geçtik. İki gelin kendi kucaklarında taşıdıkları iki küçük çocuğu bu ıstıraptan kurtarmak için suyun akıntısına teslim ettiler.

Bir saat sonra Vasgerd ormanları içindeydik. Artık ayak izleri üzerinden yürüyorduk. Çok zor geçilen yerler vardı. Bir karınca ordusu gibi taşlık kayalık bir geçitten geçiyorduk. Gelinler kızlar hayvan sırtına binmeye cesaret edemiyordu. Öncelikle kabileyi denetleyen adamların dikkatini çekme ve kötü emellerine davetiye çıkartmaktan çekiniyorlardı. İkinci olarak

eşeklerin semerleri birer ecel beşiği gibi sarsılıyor ve üstünde durabilmek cambazlık gerektiriyordu.

Yol boyunca düşen, yuvarlanan, kafasını yaran, kolunu kıranlar oldu. Alışık olmayan ve aşırı yüklenen kadınlar için yokuş çıkmak özellikle zordu. Ben ve annem bir buçuk yaşındaki kardeşimi sırtta taşıyorduk değışe değışe. Vasgerd yakınlarında taşlı yoldan ormanlık bir tepeye yükselirken kan ter içinde kalmıştım. Annemin yüzünde okuduğum acıma duygusunu gidermek için kardeşimi sırtıma daha sıkı kenetleyip yoluma gayretle devam ettim. Gece geç vakit Paşağak köyüne ulaştık ve harman yerine serildik.

Derin uykudayken annemin seslemesiyle uyandım. Jandarmalar kafile içine düşmüş, adam seçiyorlardı. 60 kişi kadar kafileden ayırıldı. Peri’de kalmış olan zanaatkar erkekler ve yürümekte güçlük çeken kadın-erkek yaşlılardı bunlar.

Jandarmalar onları götürdü. Yarım saat sonra silah sesleri duyduk. Sabah kafile yola koyulurken öğrendik ki, gece götürülenlerin hepsi yakındaki bir derenin içinde zalimce öldürülmüştü.

Sürgün yolundaki üçüncü günün durağı Pertek olacaktı. Hava boğucu ve yaya yürüyüş imkansız denecek kadar zordu. Geride kalanlar jandarmadan güçlü darbeler yiyordu. Önceki gece sevdiklerini kaybetmiş olanlar hiç durmadan ağlıyor ve ölümü tercih ederek adımlarını atmakta gönülsüzlük gösteriyorlardı.

Pertek yakınındaki dereye ulaşmıştık. Jandarmalar mola işareti verdi. Bir an için son dakkamızın geldiğini sanmıştık. Endişemizi yüzümüzden okuyan jandarmalar yanımıza yanaşarak “Korkmayın” dediler, “Sizi öldürmeyeceğiz. Yalnız kimin parası varsa çıkarıp teslim etsin! ”.

50 Osmanlı altını vardı bizde. Bunu aramızda paylaşmış ve elbiselerimizin muhtelif yerlerine dikmiştik. 20 altın benim yanımdaydı. Babamın tanışlarından olan bir Kürt jandarma yanaştı ve şöyle dedi: “Sizi aramaya tabi tutacaklar. Eğer üzerinizde para varsa bana verin, Pertek’e ulaştığımız gibi geri veririm”. Onun samimiyetine inandım ve bütün servetimi kendisine emanet ettim. İnanmasam bile ne yapabiliirdim ki? Zaten soygun başlamıştı. İnce aramalardan geçirildik. Kimde ne buldularsa aldılar. Pertek’e ulaştığımız zaman hava kararmıştı.

Bizi karakolun karşısındaki büyük hanın içine doldurdular. Kapı önüne özel bekçi diktiler. Peri’den kafileyi getiren jandarmalar burada görevi Pertek jandarmasına devrederek geri döndüler. Perili çavuş beni karakola götürüp Pertekli çavuşa tanıttı. Aynı zamanda kaymakamın mektubunu ona verdi ve beni sağ salim Çemişgezek’e ulaştırmasını tembihledi. Benden para almış olan Kürt jandarma kendi dönüşünden önce 20 altını bana iade etti. Helal süt emmiş o insana minnetle baktım. Gösterdiği dürüstlük ve sözüne bağlılığı takdir ederek 5 altını kendisine hediye ettim.

Pertek’te iki gün kaldık. Penceresiz ve kirli bir ahırda aç susuz saatler geçirdik. Yorgun bitkin, umutsuz ve çaresizdik. Bizim kafile dullar, yetimler ve korunmasız çocuklardan oluşan bir topluluktu. 100 kadar kadın, 200 kadar da çocuk vardı. Orada geçirdiğimiz son gün Pertekli

Türkler hana doluştular. Kız ve erkek çocukları seçmeye koyuldular. Kurtarma yada evlatlık edinme niyetlerini ifade ederek her biri kendi beğendiği çocuğu elinden tutup evine götürdü.

Ben hasta görünerek bir kenarda yatmıştım. Birden annemin ağladığını duydum. Küçük kardeşim Xosrov'u götürüyorlardı. Götürenin adını sorduk, Hacı Beg dediler. Az sonra 5 yaşındaki kız kardeşim de aynı kaderi paylaştı. Annem ve ben birbirimizi teselli etmek için "Eh götürsünler" dedik, "bari onlar bu işkence ve ölümden kurtulurlar!". (3)

Bu şekilde 50 kadar çocuk Pertekli Türklerin nüfusuna geçirildi. Akşama doğru jandarmalar kalan 150 kadar çocuğu dışarı çıkarttılar ve meydanda topladılar. Kafileden ayrılmak istemeyen o sahipsiz yavruların çırpını ve ağlayışları duyuluyordu. Birkaç çocuk doğal bir güdüyle geri dönmeye çalıştılar. Onlardan birinin jandarma dipçiği altında sendeleyip cansız yere serildiğine şahit oldum. Çocukları ite kaka önlerine katıp götürdüler. Ertesi gün onların acı akibetini öğrendik. Pertek yakınlarında yüksek bir kayanın üzerinden bir bir Murat nehrine atarak boğulmaya mahkum etmişlerdi o günahsız çocukları.

Murat nehrine atılan çocuklar içinde 5 yaşındaki Siranuş Dolaşyan da bulunuyordu. Nehrin akıntısı onu kıyıya sürüklemiş ve kesin bir ölümden kurtarmış. Gezgin çingeneler oralardan geçerken gördükleri çocuğu yanlarında götürmüşler. Birkaç ay sonra bu poşalar Çemişgezek'e gittikleri zaman bizim kafilenin kalıntılarında Almast Halacyan bahçeler içinde onlara rastlamış ve kendi yeğeni olan Siranuş'u hemen tanımış. Belindeki değerli kemeri çingenelere verip Siranuş'u onların elinden almış. Siranuş büyüyünce Amerika'da Perili Asadur Antaramyan ile evlenir. Daha sonra Sovyet Ermenistanı'na yerleşir. Nehrin akıntısından mucizeyle kurtulan bu Ermeni kızı bugün yetişkin çocuklara sahip.

O gecenin son cehennem durağı Pertek'in ahır oldu. Karanlık köşelere büzüşmüş Ermeni anneleri korkunç acılarıyla kıvranıyordu. Ateş yoktu, ışık yoktu, umut yoktu. Onlar dallarından mahrum olmuş bir ağacın kuru gövdesine dönmüşlerdi. Kafilede artık neredeyse çocuk bulunmuyordu.

Ertesi sabah Pertek'ten yola çıkardılar bizi. İstikamet Çemişgezek'ti. Pertek-Karagöl'den 5-6 jandarma eşlik ediyordu gruba. Yaklaşık 60-70 kişi kalmıştı kafilemiz. Ben ve bir kaç istisna dışında hepsi de kadındı. Bir hafta içinde tasfiye edilmiş büyükçe bir kafilenin son kalıntılarıydık. Belki bizler de son günlerimizi yaşıyorduk.

Pertek'ten Çemişgezek'e iki günlük yol tam bir işkenceye dönüştü. Hiç bir taşıma aracı yoktu artık. Ne kağrı, ne de katır. Herkes yaya yürümek zorundaydı, o da atlı jandarmalardan geri kalmamak şartıyla.

Kafli içinde Kızıl Kilise'li Sultan Kiracıyan, kendi gelini Maryam ve onun 5 yaşındaki oğlu da bulunuyordu. Sultan Ana Pertek'ten bir eşek satın almıştı. Kendisi kucağındaki torunuyla eşek sırtında, gelini de yanlarında yaya gidiyordu. Jandarmalar bunlara nedendir bilinmez diş bilemekteydi.

Yüksek kayalık bir mevkiye ulaştığımızda üç saatlik yol almıştık. Sultan ve Maryam kafilenin sonlarında, ben de onların yanındaydım. İki jandarma benim önümde gidiyordu. Bir ara durdular ve benim öne geçmemi sağladılar. İki adım ancak atmıştım ki, peşimden iki tüfek

patladı. Başımı çevirdiğimde eşekten aşağı devrilen Sultan Ana'nın bedenini gördüm. Gelini Maryam yürek paralayan bir çığlıkla koşup annesi ve oğlunun üzerine atıldı. Jandarmalar çullanıp Maryam'ı canlarından ayırmaya çalıştılar. Maryam evladını sıkıca göğsüne bastırması ve kan revan içindeki Sultan Ana'ya iki eliyle sağlam yapışmıştı. Ölüm ahdıyla kenetlenmiş bu insanları ayırmaya jandarmaların gücü yetmedi. Sonunda iki el silah atışı daha duyuldu. Biri Maryam'a, biri de oğluna. Kızıl Kiliseli büyük bir ailenin son kalıntıları böyle bitirildi. Kafile kendi içinde büzölmeye başladı. Kurtların saldırılarından korunma telaşı içindeki kuzular gibi herkes birbirine sokuldu.

Jandarmalar kanlı gözlerle bize yanaşıp ayrılmamızı ve yürümemizi emrettiler. Grup ayrılmak istemiyordu. "Ya birlikte ölüm, yada birlikte yaşam" duygusu hakimdi. Toplu ölümdede bir teselli görülüyordu. Bir ara hepimiz birbirimize kenetlenip kalmıştık. Sabrı tükenen çavuş beni kolumdan tutup bir yana çekti ve akrabalarımın da beni izleyerek ötekilerden ayrılmaları için bağırdı. Kim bilebilirdi ki, ikiye ayrılan gruptan hangi taraf yaşama, hangi taraf ölüme mahkum edilmiş olacaktı? . .

Bu konuda kararı grubun kendisi verdi. Bütün kafile aynı anda benim etrafıma toplanıp sıkı bir zincir oluşturdu. Hepsi bir ağızdan çavuşa cevap verdiler: "Ben halasıyım", "Ben teyzesiyim", "Ben ablasıyım". . . O anda hepsi de benim akrabalarım ve kız kardeşlerimdi. Bu ne kadar gerçek olmasa da, bir o kadar öz ve içten bir ifadeydi. Eğer ki ben ölüm için seçilmişsem, onlar benimle ölmeye razıydı. Yok eğer ben okyanusta bir can simidi isem, onlar bana sarılıyordu son umut olarak.

Çavuş jandarmalarla baş başa bir kaç dakika görüştüktan sonra bize döndü: "Korkmayın! Artık sizi öldürmeyeceğiz, Çemişgezek'e kadar götüreceğiz". Buna inanmaktan başka seçeneğimiz mi vardı? O akşam bir köyün ahırına doluştuk. Belirtilerden hareketle Çemişgezek'e sağ salım ulaşma umudu güçlendi. Çavuşun Kürt olması sözüne inanmamıza yardımcı oldu. Çullar içinde saklı bir miktar parayı toplayıp ona verdik. O da tekrar kimsenin öldürölmeyeceğine yemin etti.

Üçüncü gün Çemişgezek'e ulaşacaktık. Bu arada jandarmaların tutumu da iyileşmişti. Geride kalan kadınların yetişebilmesi için sık sık beklediler. Bir kaç yerde dinlenme molası verdiler. Fakat yol uzundu ve gidilmesi gerekiyordu. Bir kaç yaşlı kadın artık bir adım bile atamaz haldeydi. Jandarmalar bundan böyle ölüm olmayacağı sözüne rağmen, birer kurşunla onların ıstırabına son verdiler. Daha sonra da yolda kalan bir genç kadını vurdular. Aradan geçen 41 yıla rağmen bu ölüm sahnesi gözümün önünde canlanıyor. Peri'den tanıdığım, ince yapılı, gül yanaklı bir gelindi. Sürgün yolunda bir yaşındaki çocuğunu kucağında taşıyordu. Son gün yürüyemez olmuş, geri kalıyordu. Çavuşa yalvardık ki ona acısın. Çemişgezek'e çok kalmamıştı, ama tabanları kanayan gelin artık adım atamıyordu. Jandarmalar çocuğu elinden alıp kendisini vurmak istediler. Buna izin vermedi. Çocuğu bağına basarak hiç konuşmadan heykel gibi dikildi. Jandarma bir kaç adım geri gitti ve tüfeğini doğrulttu. Silahın patlamasıyla talihsiz kadın bir duvar gibi devrildi. Çocuğuyla birlikte, soluksuz ve mırıltısız. . . Bu bizim kanlı yolculuğumuzun son kurbanıydı.

Akşam Çemişgezek'e ulaştık. Çavuş beni, annemi ve küçük kardeşimi kendisine verilmiş olan adrese götürdü. Çaldığı kapıyı yaşlı bir kadın açtı. Mustafa Efendi'nin annesiydi. Jandarma elindeki kağıdı ona teslim etti ve gitmek istedi. Fakat kadın kağıtta yalnızca benim adımın yazılı olduğunu farkederek annem ve kardeşim hakkında çavuşla tartışmaya koyuldu. Hiç değilse o akşam için bizi birlikte kabul etmesini rica ettik. Sonunda rıza gösterdi. İçeri götürüp kalacağımız tandır evini gösterdi. Bize ekmek ve su verdiler. Yıkınmamızı sağladılar. Kurtarıcımızın damından içeri doğan sabah güneşi bize iş-uğraşı ve iyilik getirdi. Çilekeş ve çalışkan annem binlerce hayır duası eşliğinde gönüllü olarak günlük ev işlerine koyuldu. Ben de çeşmeden su getirmeye. Evin atı ve inekleri vardı. Uğraşacak şeyler çoktu. Biz de boş duracak insanlar değildik. Çalışmalarımızı görüp yararlı olacağımıza kanaat getirdiler. Karşılığında orada kalma ve yaşama hakkını bahsettiler bize. » (K. Yerevanyan, Age, s. 457-467).

TILA PERT KATLIAMI

Peri'de sürgün öncesi tutuklanan Ermenilerin grup grup götürülüp Tıla Pert (Til Kalesi)'nde katledildiklerinden daha önce söz edilmişti. Burada bu katliam serilerinden birine tanık olan Xuşi köyünden Mardiros Mardirosyan'ın yaptığı yazılı anlatıma yer veriliyor:

« O uğursuz yılın Haziran ayı başıydı. Bizim köyün yolu iki taraflı abrim-mernim ve dignuklarla çiçeklenmişti. Harman yeri üzerindeki Cırik Ağpür'ün yolunda geniş yapraklarıyla karma karışık cıncığ hatsig yayılmıştı. Peri hapishanesinde tutuklu bulunan Çarsacak köylerinden toplanmış Ermenilerin sevki bu yoldan geçecekti. Sabaha doğru saat 3'te kara çarşafa kapanmış bir kadın çit duvarını aşarak bizim yattığımız yere yanaştı. Burası bizlerin küçük yaştan beri köle gibi çalışmak ve Türkleşmek üzere tutulduğumuz Cemal Bey'in konağıydı. Çarşafı kadın usulca fısıldayarak 'Dikkat çocuklar, sevk kervanı geçiyor' dedi. Bu kara haber yıldırım hızıyla yayıldı. Çocukları aşağı ahıra sığındı, hayvanlar arasında saklanmaya. Yaşça daha küçük olanlar haremlige koştular. Oradan olup bitenler daha iyi görülebilirdi.

İşte geçiyor ölüm kervanı. Dörder kişilik 37 sıra halinde. Tutukluların kolları arkadan organlarla bağlıydı. Acılı, mağrur, umutsuz ve dalgın yürüyorlardı. O an kendi varlıklarını unutmuş, büyük ve küçük sevdikleri için kaygılanıyorlardı. Fakat halen uygun adım yürüyecek güçleri vardı, sayıları 149 olan Çarsacaklı tutsakların.

Onların yanından silahlı 20 zaptiye yürümekteydi. Kervanın önünde bir keşiş. Onun dudaklarından dökülen dua kâh şikayet, kâh lanete dönüşüyor ve alaca karanlıkta belli belirsiz okunuyordu.

Cemal Bey'in bana yaşıt çocukları kafilenin geçişini izlemek için beni de yanlarında götürmüşlerdi. Onların bu ölüm yolculuğunun tek yaşlı uğurlayıcısı oluyordum herhalde. Cara'ların harman yeri yanında keşiş sendeleyerek düştü. Zaptiye yanaşıp bağırdı: 'Ayağa papaz, ayağa! '. Sabahın seher yeliyle bu gürleyiş köye kadar ulaştı.

Kafile Tıla Pert'e doğru ova yolunu tuttu. Kırbaç darbeleri altında, ayakları şiş, ruhları alt-üst, bedenleri bitkin sevgililerimiz, kesin olan ölüme sürükleniyordu. Şafak söktü ve güneş ışınları

yüksek dağların doruklarını renklendirmeye başladı. Aşağıki tepeler üzerinde birbirine geçmiş bir insan kalabalığı kaynıyordu. Çevre köylerin Kürtleri erkenden dolmuşlardı oraya, mezbahane yağmasından kendi paylarını almaya.

Kafile infazın uygulanacağı alana gelmişti. Tıla Pert'in altında deniz koylarına benzer bir oyuk vardı. Bir kaç bin metre kare alana ve üç metre derinliğe sahipti. Kale ile Xuşi köyü arasına düşen bu alandaki tarlalar ilkbahar yağışları ile erozyona uğramıştı. Tutsaklar onarlı gruplar halinde bu çukurun içine dizildiler. Ne bir hareket, ne bir feryat, ne bir ses. Hepsinin de duruşu dik, başları yukarda, taş heykel gibilerdi.

Zaptiyelere beşer mermi dağıtılmıştı. Toplam 100 mermiyle 149 kişiyi biçmek üzere dört gruba ayrıldılar. Keşiş elindeki buğday başaklarından taneler ufalıyor ve 'Arek gerek' (alın yiye) duası eşliğinde son 'hağortutyun'u veriyordu cemaatine.

Başçavuşun sesi duyuldu. Vahşi bir hayvanın böğürtüsüydü sanki. 'Ulan papaz, ne yapacaksan çabuk yap, yalnızca 5 dakkan var! '. Sonradan öğrendim ki, keşişin ricası üzerine 10 dakkalık bir zaman tanıma lütfunda bulunmuş bu cani.

Keşiş bir sıradan ötekine geçerek avucunda ufalamış olduğu buğday tanelerini dağıtıyordu. Hağortutyun töreni biter bitmez birinci sıranın önündeki kendi yerini aldı. Kollarını göğe uzatıp bir ruha dönüştü. Ani işaretin verilmesiyle toplu atışın gümbürtüsü ortalığı inletti. Keşişin elindeki haçıyla birlikte devrilmesine gözlerimle şahit oldum. O kendi evlatlarının cesetleri üstüne düştü. Hepsi de dizi dizi biçilmiş buğday başakları gibi yere serildiler. Canhıraş çığlıklar, bağırıtı-çağırıtılar göğe yükseldi. Zaptiyelerin kılıçları sağ kalanların yüreklerini parçalamak ve nihayi şekilde susturmak üzere harekete geçtiler. Kürt başıbozukları çakallar gibi aşağı döküldü, ölüleri soymaya. Bilmiyorum nasıl kaçıp ekin tarlaları içine girmişim? Ermeni çiftçilerin alınteriyle sulanmış buğday başakları gözlerimi perdeledi; kurbanların son rahatını bozmayım diye. » (K. Yerevanyan, Age, s. 467-469).

MAZGİRT KIRIMI

Aynı kitabın "Hatıralar" bölümünde Vosgan Hovhannesyan'ın Mazgirt'te yaşanan gelişmelere dair özet anlatımı geçiyor. Çarsacak kapsamına girdiği için buraya aktarmak uygun olacak:

« 1914'te Mazgirt'in Ermeni gençliği seferberlik kararıyla askere çağrıldı. Sonra ordu içinde silahtan arındırılıp sessizce imha edildi.

Aydınlar, siyasiler ve etkili kişiler çeşitli bahanelerle tutuklandılar. Nahabet Avedyan, Yazıcıyan'lar, Kaprielyan'lar, Sarkis Yeretsginyan bunlar arasındaydı. Çocukları da sürgün edildi.

Türk hükümet güçleri silah saklandığı gerekçesiyle ev ev aramalar yaptılar. Yaşlı insanları, kadınları acımadan dövüyor, silah bulunsun bulunmasın bir şeyler teslim etmeye zorluyorlardı. Bir av tüfeğinin bulunması bile tutuklanma ve işkenceler altında öldürülme sebebi oluyordu.

Olaylar öyle hızlı ve beklenmedik şekilde gelişti ki, önde gelen kişiler tuzağa düşüp tutuklanınca direniş örgütlenme imkanı bulunamadı.

Hapishane Ermenilerle dolmuş, tutukluların bir kısmı da askeri kışlaya götürülmüştü. Tutuklular her gün akıl almaz işkencelere maruz bırakılıyordu. Kimileri bu çıldırtıcı koşullara dayanamayıp öldü, kimileri intihara sürüklendi. Sarkis Yeretsginyan'ı hapisten sağ olarak götürüp yeni evinin temelleri için kazmış olduğu çukura diri diri gömdüler. Nahabet Avedyan'ı kılıç darbesiyle boynundan yaralayıp gece vakti kan revan içinde dağ-taş yürüterek kurban ettiler. Nazaret Bedrosyan'ı el ve ayakları bağlı halde bir kalasın altına yatırıp çiğneyerek, Garabet Paparikyan'ı da feci şekilde döverek öldürdüler.

Hapisteki erkekler bu işkenceleri yaşarken Mazgirt'in kadınları ve çocukları da şehirden içeri çapulcu çetelerin hücumuna tanık oldular. Yürüyüşleri domuz sürülerini andıran bu silahlı gruplar uzak yerlerden getiriliyor ve Palu'nun Zazaları oldukları söyleniyordu. Bu civarda kırım işine onlar da suç ortağı edilmişti.

Elleri bağlı tutuklular asker zinciri arasında kışlanın büyük kapısından çıkarken, gün batımının ışıkları onların yüzünü son olarak aydınlatıyordu. Kadınlar ve çocuklar feryat figan içinde kendi canlarına doğru koştu. Fakat askerler içiçe geçmelerini engelledi. Kısa boylu başçavuş kılıcını kınından çekmiş, gaddar ve kinayi bakışlarıyla kabileyi yola koymanın acelesi içindeydi. Tutsaklar ise gururlu ve metin bir duruş içinde, köleliğe ölümle son vermek üzere yürüdüler. Onlar Ermeni ulusunun onurlu ve özgür yaşaması için öldüler. » (K. Yerevanyan, Age, s. 679-680).

KIRILAN VE SÜRÜLEN KÖYLER

Çarsacak yöresinin köylerinden çokları önemli sayıda Ermeni nüfus barındırıyordu. 1879'da İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından kırsal yörelerde nüfus ve kültürel varlıkları kayda geçirmekle görevlendirilen Karekin Yebiskobos Sırvantsdyants'ın verdiği rapora göre Çarsacak'ın Peri merkezi ile 60 köylerinde toplam 1439 hane Ermeni yaşarmış. 1890'larda yöreyi gezen Antranik ise Dersim kitabında Çarsacak'ın Ermeni nüfusunu 1769 hane olarak veriyor. 1915'e kadar hane sayısının 2000'i geçtiği varsayılsa ve eski kalabalık aile yapısına göre hane başı ortalama 10 kişiden hesap edilse en az 20 bin nüfus eder. Peri merkezinde yaşanan gelişmeleri ayrıntılı aktaran Yerevanyan köylerin kırım ve sürgünü hakkında ise daha özet bilgiler veriyor. Kimisi yerinde kırıma uğratılan, kimisi sürgün yollarına sokulan köylerin verdiği kayıp genelde büyük olmuş. Hayatta kalanların bir kısmı Dersim üzerinden kurtulmuş.

Hoş köyünün sürgünü daha önce verilmişti. Oranın 219 olan Ermeni nüfusundan bilinen yalnız 35 kişi hayatta kalabilmiş. Xuşin köyünün 50 haneye yakın Ermeni nüfusu içinden seçilen 14 kişi Sep Dere içinde öncelikle katledilmiş. Bunu köyün sahibi Arslan Bey'in oğlu İbrahim tertiplemiş. Kalanlar ise ünlü katliam yeri Tıla Pert'e götürülmüş. Bu mevki Til köyüne ait, onun hayli ötesinde tam Peri suyu kenarında bulunan bir kale olarak tarif ediliyor. Til gibi Pağnik'in Ermenileri de yerinde kırılıp köyleri yıkılıyor. Kırılan ve sürülen başka bazı köylerin isimleri şöyle: Basu, Urts, Kodariç, Tsorak, Ğayaçin, Hayvatli, Masdan, Bağin, Karıtsor, Canik, Xozinkeğ, Dilanoğlu, Lamk, Küreken, Şordan, Danaburan, Tarmutağ, Lazvan, Göktepe, Kızılçık, Gorcan, İsmayilli, Zeri, Urek, Til-Pertagi, Vahna, Sağman,

Havşakar, Mercimek, Vasgerd, Paşağak, Gadosan, Xırnek, Xaresig, Şamtsig, Sımax, Karapınar, Norkeğ, Havsek, Sıvcoğ, Xacar, Lusadariç, Balışer, Sorpiyan, Tants, Tirişmek, Merxo. . . (K. Yerevanyan, Age, s. 172-220).

ÇEMİŞGEZEK'DE YAŞANANLAR

Aynı dönem Çemişgezek ve köylerinde yaşanan trajedik gelişmeleri kendi canlı tanıklığı ve hayatta kalanlardan topladığı bilgilerle kitabında Hampartsum Kasparyan özetlemiştir. Uygulanan aşamalı imha yöntemleri, direnişe meydan vermeden toplama, tutuklama, sürme ve kırma yolunda sergilenen zengin kurnazlık örnekleri şehir ve köyler özgülünde bir bir somutlanıyor. Çarsancak uygulamalarında görülen önce silahsızlandırma ve erkekleri bertaraf etme, sonra zavallı kadınları, yaşlıları ve çocukları ölüm yollarına çıkartma yöntemi burada da değişmiyor. Doğu, Orta, Güney ve Kuzey Anadolu'daki eşzamanlı uygulamaların somutluklarına da bakılsa aşağı yukarı benzer şeyler görülür. Bu durum resmi tarihin “zorunlu ve meşru bir tedbir” olarak savunup “masumane bir yer değiştirme” gibi göstermeye çalıştığı “Tehcir”in pratikte ne anlama geldiğini tanıtlaması bakımından önemlidir. Yine bu benzerlikler, azami ölçüde imha edici yönelimin münferit yada fevri değil, merkezi şekilde planlı ve organize geldiğini de gösterir.

ŞEHİRDE İLK ÖNLEMLER

«Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na katılınca ülkede seferberlik ilan etmiş ve 45 yaşına kadar yetişkin erkekleri silah altına toplamaya başlamıştı. Askere alınan Ermeniler bir süre sonra silahtan arındırılarak “Amele Taburları” halinde yol yapım çalışmalarına gönderilir. Genel tehcir sırasında halkın direniş gücü bulamaması için erkenden koparılan yetişkin erkeklerin çoğu amele taburlarında görev yaparken veya görevlerini bitirdikten sonra çeşitli yöntemlerle tasfiye edileceklerdi.

Çemişgezek ve çevresinde de yetişkin Ermeni erkeklerin önemli bir bölümü askere götürülmüş, yalnız bir kısmı bedel ödeme, rüşvet yedirme ve doktor raporu alma yoluyla muaf kalabilmişti. Amele taburlarına ilişkin kararla birlikte daha önce muaf tutulanların da askere alınacağı haberi firarları artırıyor. Sonuçta şöyle yada böyle, sürgüne çıkarılacak Ermeni nüfus, yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan ibaret kalıyordu.

Çemişgezek'de yöneticilerin dikkati nüfusun tamamı Ermeni olan Uşpak mahallesi üzerindeydi. Burayı erken denetim altına almak için “muhtemel Kürt saldırılarına karşı savunmak” adına 1915 baharında Uşpak'a yeniden asker yerleştirdiler. Jön-Türklerin iktidara gelmesinden beri Ermeni politik güçlerini izleme ve bastırma yönünde sıkı bir muhbir ağı örgütlenmekteydi. Toplu imha siyasetinin uygulamaya konuluş aşamasında belli ki daha doğrudan bir denetime ihtiyaç duyulmuştu.

Nisan ayı boyunca İttihat ve Terakki yönetimi kendi üyeleri vasıtasıyla her yerde “Ermenilerin isyan ettiği” haberlerini yayarak halkı kin ve düşmanlıkla motive ediyordu. Bu kışkırtıcı haberlerin yayılmasından sonra Çemişgezek'te şehir merkezi ile Uşpak ve

Ermenilerin yaşadığı başka mahalleler arasına bekçi polisler dikilerek ulaşım ve iletişim kesilmeye çalışılır.

Yerel yönetimin başında bulunan Kaymakam Rüştü Bey, Binbaşı Hüsnü Bey, Savcı Şükrü Bey ve diğerleri Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın gizli talimatlarına uygun olarak kurnazca yöntemlerle harekete geçerler. Planları öncelikle Ermenilerin silahtan arındırılması, sonra kalan erkeklerin tutuklanması ve nihayet kadın ve çocuk ağırlıklı nüfusun sürgüne çıkarılması yönündedir.

Harekete geçmeden önce Çemişgezek sınırlarına yakın iki büyük Kürt aşiretinin (Karaballı ve Koçuşaklı) reisleri Diab ile İdara'yı (Seyit İbrahim) çağırıp onların hükümet güçlerine yardımcı olmalarını, Ermeni kaçaklarını yakalayıp teslim etmelerini (ganimeti kendilerine saklamak üzere) rica ederler. Diab Ağa hemen anlaşır, İdara ise adam teslim etmeye karşı olarak diplomatik bir tavır sergiler.

Bundan sonra şehirde en önemli hedefleri olan Uşpak mahallesine bir grup seçme asker gönderirler. Uşpak Ermenilerin en iyi silahlanmış olduğu mahalleydi. Gençlerin çoğu toplu tabancalara, bir kısmı da beşli martin ve mavzer tüfeklerine sahipti. Esas olarak son yıllarda artan tehditlere karşı savunma ihtiyacıyla silah satın almışlardı.

Mahallede etkin olan Hınçak ve Taşnak Partisi üyeleri bazı Türk dostlarından Ermenilere yönelik yakın tehlikeler hakkında bir şeyler duymuş, fakat öyle topyekün imha gibi muazzam bir şey tasavvur edememişlerdi. Onlar daha çok 1895-96 olayları gibi kısmi darbeler geleceğini sanıyor ve Rus orduları yetişinceye kadar bir kaç ay dayanmanın mümkün olacağını düşünüyorlardı.

O günlerde Erzurum ve Erzincan tarafından Ermeni gençlerin cesetleri Fırat'ın suları ile aşağı akmaktaydı. Çemişgezek'in batı sınırlarında Fırat kenarına düşen köylerin halkı bu vahşete tanıktı. Fakat şehir ile köyler arasında ulaşım ve iletişim kesik olduğu için şehirdekiler dış dünyadan habersiz kalıyordu.

TUTUKLAMA VE KATLIAM SERİLERİ

«Bu zorlu ve tedirgin durum devam ederken hükümet tellal çağırarak 5 gün içinde herkesin silahını teslim etmesi emrini yaydı. Bunu takiben önceden düzenlenmiş bir liste eşliğinde Ermenilerden silah talep ettiler. Şehrin Ermeni cemaati yek vücut olarak kendi temsilcileri vasıtasıyla bu haksız ve ayrımcı operasyona karşı çıktılar. “Eğer bütün vatandaşlar aynı uygulamaya tabiyse önce Türkler teslim etsin silahlarını. Biliniyor ki 1908'de Dersim Kürtleri isyan ederken bütün Türklere silah dağıtılmış, sonra geri alınmamıştı. Dolayısıyla Türkler silah teslim etmedikçe biz de elimizdeki bir kaç tabancayı teslim etmeyiz” diye cevap verdiler. Fakat bu haklı gerekçe ve itiraz kaale alınmadı.

Emirin ilanından üç gün sonra 15 Mayıs gecesi önceden düzenlenmiş gruplarla Ermeni evleri basıldı. Halka öncülük edebilecek aydın kişiler ve silah taşıdığı bilinenler tutuklanıp götürüldü.

Bundan bir iki hafta önce şehrin ruhani lideri Kevork Vartabet Nalbantyan tutuklanmıştı. 1914'te Çemişgezek-Çarsancak birleşik kırsal bölgesine öncü olarak atanmış olan Nalbantyan, ileri yaşta, ak sakallı, dinç ve tecrübeli bir liderdi. Yıllar sonra Fransa'dan Boğos Nalbantyan'ın yazdığına göre onu kendi makam odasında silah bulunduğu gerekçesiyle tutuklayıp polisler eşliğinde Xarpert'e gönderirler. Fakat oraya ulaştığını ne gören olur, ne de duyan.

Bundan sonra şehirde yapılan silah araması vesilesiyle bir çoğu öğretmen, din adamı ve cemaat ileri gelenleri olan 60 kişi (25'i Uşpak mahallesinden) tutuklanır. Bunlara silahların yerini söyletme için korkunç işkenceler yaparlar. Keşiş Der Rupen'i feci şekilde döverek ve sakallarını yolarak öldürürler. Öğretmen Arşak Badveli'yi tırnaklarını çektikten sonra ellerinden duvara çivileyip ölüme terkederler.

Uşpak tutuklularından bazıları etkili kişilere rüşvet yedirilerek hapisten kurtarılır. Bazıları ise yakınlarının hükümete bir kaç silah vermeleri sayesinde serbest bırakılır. Sonra hükümet bunları örnek göstererek "kim silah verirse hemen kurtulur" diye yeni çağrılar yapar. Çoğu tutuklular silahlarının olmadığına ısrar etseler de fayda etmez. Bazı aileler çaresiz tanıdıkları Türk ve Kürtlerden silah satın alıp teslim ederler. Bu şekilde bir hayli silah toplanmış olur. Serbest bırakılanları sonra yeniden ele geçirmek ister, fakat bulamazlar.

Çemişgezek'in Ermeni kadınları her tehlikeyi göze alarak dağlardaki kaçaklara yiyecek taşır ve hapisteki yakınlarıyla irtibatı sürdürürler. Onların hapse ulaştırdıkları bir mektupta Pilibos Pağikyan Erzincan Ermenilerinin toplu sürgün ve kırımına tanıklık ederek şehir halkının dağlara çekilmesini tavsiye ediyormuş.

Hapise ulaştırılan bir başka mektup Ermeni direnişçiler ve kaçaklar tarafından yazılmış olup dışarıdan silahlı baskınla tutukluları kurtarmayı öneriyormuş. Fakat hapistekiler bunun toplu kırım için bir bahane oluşturacağını söyleyerek reddetmişler.

100 Kişiye ulaşan tutukluların birinci grubunu sıkı denetim altında Xarpert'e götürürler. Onlara orada hakim kararıyla suçsuz bulunanların serbest bırakılacağı umudunu verirler. Ayrıca Xarpert'e yetişince her birine orada çok iyi oldukları ve yakında eve dönecekleri yönünde mektup yazdırıp Çemişgezek'teki ailelerine gönderirler. Bundan sonra tutukluları iplerle birbirine bağlayıp insan zinciri halinde bazı cellatlara teslim eder ve onlar da Fırat kenarında katlederek suya dökerler. Bu katliamı duyan Çemişgezekli kaçaklar Dersim'e geçerek Koçuşaklıları bulur ve diğer tutukluları kurtarmak için yardım isterler.

İmha edilen birinci gruptan yalnız Vahram Der Manuelyan'ı usta zanaatkar olduğu için kendi işlerinde çalıştırmak amacıyla tutarlar. Bir de mucize eseri Xarpert hapishanesinden kaçmayı başaran Garabet Karagözyan kurtulur. O daha sonra gizli saklı yollardan Uşpak'a geri gelir. Mahalleyi tümünden boşalmış bulunca Dersim'e gider ve öteki sığınmacılarla beraber sırası gelince Rus Ermenistan'ına geçer. 1958'de Erivan'da ölmüştür.

İkinci tutuklu grubunu Fırat'ın iki kolu (Murat ile Karasu)'nun birleştiği yerde Kürdler isimli köye yakın kayalıklar içine götürüp orada katlettikten sonra suya atarlar.

İki grup kırıldıktan sonra bir kaç gün katliama ara verirler. Çemişgezek'te kalan nüfusa "gönderilenlerin mahkeme edilmek üzere Xarpert'te tutuldukları" yalanını yayarlar. Geride kalan erkek nüfus esasen yaşlılar ve toy gençlerden ibarettir. İnandırıcı bulmasalar da ellerinden bir şey gelmez.

İki üç gün içinde yeni bir genel arama düzenleyen hükümet güçleri bu defa 8 yaşından büyük çocuklar dahil geride kalan tüm erkekleri tutuklayıp götürürler. Çemişgezek'in Türk sakinleri içinde bu vicdansız harekete karşı tavır geliştirenler olur. Fakat vicdan sahibi bu insanlar etkisiz kalır. Başka Türkler asker ve polise öncülük ederek işlerini kolaylaştırır.

Şehrin Ermeni erkeklerini büyük çapta saf dışı ettikten sonra Kaymakam Rüştü Bey kalanları İslamlaştırma ve yerinde bırakmaya yönelik plan yapar. Tehcir hareketi başlatılmadan bir kaç gün önce bu doğrultuda bazı Türk komşular tarafından da yapılan öneriler olur, fakat Ermeniler buna eğilim göstermez.

13 Haziran akşamı belli Türklerin yönetiminde oluşturulan çeteler ince aramalar yapmak ve kalan yaşlı erkeklerle gençleri toplamak üzere Ermeni mahallelerine yayılır. Evlerde herşeyi alt-üst ederler. Küfür, dayak ve çekiştirmelerle 30 kişiyi daha toplayıp götürürler.

Doktor Yeğiya Avakyan'a -şehrin tek hekimi olmasından dolayı- ailesiyle birlikte kalmasını önerirler. Doktor öfkeyle bağırır: "Gözümün önünde milletimi yok ediyorsunuz. Beni saklayacaksınız ki, sizin gibileri tedavi edeyim ve kalanları daha iyi kırasınız, öyle mi? Beni de gönderin, halkımla birlikte öleyim! "

Ertesi gün 14 Haziran'da sıra Uşpak mahallesine gelir. Onlara hükümet tarafından mahallenin çeşmelerini onarma sorunuyla ilgili görüşmek üzere bütün erkeklerin meydanda toplanmaları emredilir.

Çokları toplandıktan sonra kaymakam ve binbaşı, yanlarında Sarhoş Ahmed'in çetesi ve bir kaç polisle çıkagelirler. Kaymakam Surp Sarkis Taşı'na çıkar ve önceden mahalleyi kuşatmaya almış olan askerlere hareket işaretini verir. Görevlerini peşinen bilen askerler meydanda toplanmış yaşlı ve genç (kimi çocuk yaşta) insanları bağlamaya koyulurlar. Sarhoş Ahmed'in çetesi ise evlere dağılarak insan avı yürütür. Büyük-küçük 40 kişiyi daha böylece sevk zincirlerine bağlayıp hapse götürür ve oradakilerin yanına katarlar.

Bu üçüncü ve son erkek grubu olur. Onları gece vakti bağlı şekilde Murat nehri kenarındaki Aşkani'ye götürürler. Hava aydınlanıp kayık çalışana kadar tutmak için bir samanlık içine doldururlar. Ellerini çözüp kapıyı üzerlerine kapatır ve bir de nöbetçi bırakırlar. Bunu gören tutuklular nöbetçiyi boğup kaçmak üzere ayak üstü plan yaparlar. Nöbetçiye seslenir ve doğal ihtiyaç gidermek için kapıyı açmasını rica ederler. Nöbetçi reddeder ve bunun üzerine sesli tartışma yaşanır. Onun yardımı çağırması üzerine öteki askerler yetişir. Yapıyı kuşatır ve kapıyı hiç açmadan samanlık içine ateş yağdırmaya başlarlar. Bir kaçı da dama çıkıp oradan ateş eder. Sonra samanlığı ateşe verir ve içindekileri kebab ederler. Tek tek kaçmaya çalışan bazıları ise açık düzlükte kurşunlanır. Kanlı bir şafağın ardından günün ilk ışınlarıyla birlikte kömürleşmiş cesetler de Murat nehrinin akıntısına karışır.

Bütün erkekler toplanıp büyük çoğunluğu katledildikten sonra hükümet mühürüyle şehirdeki Ermeni dükkanları bir bir kapatılır. Çarşı o canlı harlıtısını kaybeder. Adeta yaşam durur ve şehir bozkıra döner.

KALANLARIN SÜRGÜN VE KIRIMI

«15 Haziran 1915 Çarşamba günü sürgün etme işlemi başlatılır.

“Yarın bütün Ermeniler, ayrımsız, bir süre için Arapkir’e götürülecek. Yanlarına yalnızca yol erzakı, giyecek ve zorunlu bazı hafif eşyalarını alabilirler. Başka hiç bir şey. Yol masrafını gidenlerin kendileri karşılayacak. İsteyen yük hayvanı satın alabilir yada kiralayabilir. Evlerinde kalan eşyalar olduğu gibi muhafaza edilecek. Kapılar kilitlendikten sonra anahtarlar hükümete teslim edilecek. Bunlar saklanacak ve dönüşte sahiplerine iade edilecek. Müslümanlığı kabul edenler rahat yerlerinde kalıp işlerine devam edebilir” diye bağırıyordu tellallar Ermeni mahalleleri içinde, her bir cümleyi bir kaç defa tekrar ederek.

Evlerde halen saklanmış olan 10-15 yaşlarında çocuklar gece yarısı hummalı bir hazırlık içinde kız elbiseleriyle gizlenmeye çalışılıyordu. O gün şehir dışına kaçma girişiminde bulunan 18 yaşındaki Minas Vosgeriçyan ile 16 yaşındaki Krikor Minasyan ise Bağ Ağpür (Soğuk Çeşme) yanında vurularak öldürülürler.

Kadınlar ve çocuklar da kaçmasın diye akşamdan itibaren şehir dışına götüren yollar üzerinde sıkı denetim kurulmuştu. Öte yandan bazı Türk gençleri arzu ettikleri Ermeni kızlarına zorla sahip olmak için planlar yapıyordu.

Her mahalleden sürgüne çıkarılacak nüfusun önce o mahalledeki en büyük eve toplanması ve denetim altına alınması tasarlanmıştı. Talihsiz Ermeni kadını yılların emeğiyle meydana getirdiği maddi değerlerin çok küçük bir bölümünü yanına alarak sürgün yolunu tutacaktı. Kimisi temin ettiği beygirle, çoğusu da yükünü sırtlayıp çocuklarının elinden tutarak sonu belli olmayan azap yoluna düşmek zorundaydı.

Kaymakam Rüştü Bey bu trajedinin başlangıcını şahsen izlemek üzere Ermenilerin en büyük mahallesi Uşpak’a gitmişti.

Evlerin anahtarları Türklere teslim edildikten sonra binbaşının düzenlemesiyle bütün mahallelerden Tekke istikametine doğru jandarma kontrolünde sürgünler yola çıkarılır.

Tekke mahallede kadın ve çocukların ilk büyük kafilesi ağaçlar altında toplanır. Orada bulunan Türk ahali onları uğurlarken içlerinden bazıları gizlice uyarmaya çalışır: “İnanmayın, sizi Urfa’ya kadar ulaştırmazlar. Hepinizi suya dökerler, erkeklerinizi döktükleri gibi! . . . Çocuklarınızı ve kendinizi kurtarmak için Müslüman olun. Kızlarınızı ve oğullarınızı bizim çocuklarla evlendiririz. Malınıza mülkünüze geri kavuşur, insan gibi yaşarsınız” diye ikna etmeye çalışırlar. Fakat Ermeni kadınlar ve genç kızlar bu önerileri reddeder. “Biz Müslümanlığı kabul edemeyiz. O bir kurtuluş değil. Eğer erkeklerimizi suya dökmüşlerse bizi de döksünler. Çocuklarımız da benliğini yitirmektense varsın bizim kaderimizi paylaşsın” derler. Samimi duygularla yaklaşan Türkler olduğu gibi, yapmacık üzüntü ifadeleriyle ağız yoklayıp değerli eşyaların yerlerini öğrenmeye çalışanlar da olur.

Tekke mahallesine kaymakam, binbaşı ve öteki yetkililer de gelir. Kaymakam da oradaki topluluğa “din değiştirmek suretiyle evlerine dönebilecekleri” ilanını yapar, fakat kimse buna yanaşmaz. Sonra kaymakamın verdiği işaretle Türk kalabalık içinden sürgün kafilesine dalanlar olur. Güzel ve varlıklı aile kızlarını seçip kapmaya çalışırlar. Genç kızlar kendilerini savunur. Bağrıışmalar arasında bir kaç küçük kız çocuğunu kaçırıp götürürler.

Çemişgezekli Ermeni kadın ve çocukların birinci büyük kafilesi buradan batıya doğru yola çıkarılır. Tekke mahallesinde iken kafiye içinden göz koyduğu Yeranuhi isimli kadını kaçırmak isteyen, fakat başaramayan Ahmet Bey’in oğlu Remzi, bir kaç arkadaşıyla birlikte kafileyi izler. Aşağı köprüye yetişince jandarmaların göz yummasıyla harekete geçer ve Yeranuhi ile başka genç kadın ve kızları silah dayatarak sıkıştırmaya başlarlar. Bunun üzerine Yeranuhi’nin kaynanası suya atlamayı önerir. Başta kendisi olmak üzere üç gelini, bir kızı ve üç de torunu, toplam 8 kişi el ele tutuşup gözlerini yumarak kendilerini köprüden aşağı atarlar. Başka iki üç genç kız da onları izler ve Tağar çayının sularına gömülürler.

Akşam geç saatlerde kafiye Karasu (Fırat) nehri kenarına ulaşır. Şingax köyü altında kumlar üzerine serilerek sabah karşı yakaya geçirecek olan kayıkları beklemek üzere yatarlar.

Sabah nehri geçirmeye gelen yalnızca bir kayık olur. Bu en fazla 8 beygir ve 15-20 kişi taşıyabilecek bir araçtır. Geçiş ücreti sürgünlerden toplanır. Fakat kayıkçılar karşı kıyıya 6-7 metre kala kürek çekmeyi bırakır ve tekrar para talep ederler. Karşı çıkan bir kaç kişiyi suya atar ve diğerlerini de tehdit ederek soygunu gerçekleştirirler.

İkinci kafiye üç gün sonra yola çıkarılır. Çünkü kadınlardan ve erkek çocuklardan kaçanlar olur. Onları arar ve af çıkarıldığı yalanıyla kandırıp getirirler. Bunlar da aynı muamelelere maruz bırakılır. Üçüncü kafiye ki yaşlı erkeklerden oluşuyordu, ikinciden bir kaç gün sonra yola çıkarılır.

Yaşlılardan bazıları, Eknoyan Babacan (85 yaşında), Ekmekçiyan Varter (77 yaşında) ve Celalyan Bedros, henüz Tekke’ye ulaşmadan Çoban Düzü yanındaki kayaların arkasında katledilirler.

Sürgün kafileleri yola çıkarılmadan önce, kocası gurbette olan bazı kadınları çocuklarıyla beraber Müslümanlaştırmak üzere ayırıp Çemişgezek’te tutarlar. Fakat kafileler yola çıkarılınca bunlardan bazıları dayanamaz ve peşlerinden giderler. Komşu Türk kadınlardan biri onlara yetişip caydırmaya çalışır. “Size üç-dört ay yol yürütecekler, hepiniz yollarda ölürsünüz. Geri dönmeniz iyi olur”. Bu olaya tanıklık eden (o sırada küçük bir kız çocuğu olan) Arşaluys Nacaryan’ın anlatımıyla, annesi der ki “Bizim hayatımız gidenlerden daha değerli değil. Onlara ne olacaksa bize de olsun! ”. Kendisi de çocuk aklıyla şöyle ekler: “Üç-dört ay yürüyecek olsak Amerika’daki babama ulaşırız, en iyisi gidelim”. Böylece onlar da Ançirt köyü yanında kafilerden birine yetişir ve sürgüne dahil olurlar. Yolun ileriki aşamasında halen mevcut olan bir kaç yaşlı erkek ile 10 yaşından büyük çocukların ayrılıp katledilmelerine tanık olurlar.

Böylesi sayısız olaylar, yer yer katletme ve soygunlar birbirini izler. Geride bırakılan Çemişgezek şehri tek-tük bazı istisnalar haricinde Ermeni nüfusundan mahrum edilir.

Kafileler 17 gün sonra Arapkir'e ulaşır. Arapkir Kaymakamı Hilmi Bey 1906'da Çemişgezek'te kaymakamlık yaparken oraya tayin edilmiş biridir. Eski görev yerinden tanıdığı Dzağikyan'ları arayıp Mangasar ve Harutyun isimli iki kardeşi bulur. Onlara buradan öteye olacakları anlatır. Suriye çöllerine kadar peyder pey kıra kıra götüreceklerini, yollarda bitireceklerini söyleyerek, kendilerine yardımcı olabilmek için hiç değilse görünüş icabı İslamiyeti kabul edip kolaylık sağlamalarını tavsiye eder. Bunun üzerine anlaşılır ve sözkonusu iki kardeş ile aileleri (Badrik, Krikor, Hımayak, Lusıntağ, Goryun ve Muşeg) yanlarına verilen özel korumayla Ağın (Eğin) kasabasına gönderilir. Orada önceden boşaltılmış olan Ermeni evlerinden birine yerleştirilirler. Dokuz gün sonra yine Hilmi Bey'in düzenlemesiyle Arapkir'e geri gelirler.

Benzer şekilde Gaban (Keban)-Maden'in kaymakamı Sallaklar'ın Rıza Efendi, aslen Çemişgezekli olmasıyla, oradan şahsi yakınlığı olan Boğos Pırpıryan ile büyük kardeşi Ğazar'ın ailelerini geri göndertir. Ancak Ahmet Bey'in oğullarının kötülüğünden sakınmak için bir süre Luluşağı köyünde kalmalarını sağlar. Bu köy Sallaklar'ın öteki kardeşlerine ait olması nedeniyle tercih edilir. Onlarla birlikte Sulduryan ailesinden Sırpuhi, Levon, Takuhi de gönderilir. Bunlar sağ salim Çemişgezek'e geri dönerler. Levon anlatır ki Karekin Dzerikyan'ın 3-4 yaşındaki kızkardeşi Nazik'i jandarma çavuşu Hasan Fırat nehri kenarından getirip kendilerine teslim eder ve ona iyi bakmalarını tembihleyerek başından geçeni şöyle özetler: "Dört kere suya attık, mucize eseri her defasında dalgalar onu zararsız suyun kenarına taşıdı. Bu çocuğun üzerinde Allah'ın koruyucu eli var. Ben yaradanın iradesine karşı gelmekten korkarım. Bu nedenle onu ayırıp geri getirdim".

Verjine Andreasyan isimli dul kadını Maritsa ve Siranuş isimli iki kız çocuğuyla birlikte komşuları saklar. Bunlar gibi az sayıda kalanlar olur. Ancak 1916'da Rus ordusu Erzincan'ı işgal ettikten sonra yerli Türklerin Ermenilere karşı tutumu değişmeye başlar ve kalanların çoğu da bu aşamada Dersim'e kaçarlar. Bir süre sonra orada bulunan başka Ermenilerle birlikte Erzincan'a geçer ve Kafkas bölgesine çekilirler. Bir kısmı Doğu Ermenistan'da kalırken, bir kısmı da İstanbul'a ve oradan ABD'ye göçerler.

Sonradan ABD'de yaşayan Çemişgezek'in bayan öğretmeni Anahit Rahanyan 18 Nisan 1967 tarihli mektubunda şöyle yazıyor:

"Ben kendi sürgün aylarımı sizin memleketinizde, Çemişgezek'te geçirdim. Bütün hikayesini yazmak çok uzun olur. Fakat kısa bir kesiti anmak isterim: Çemişgezek sürgününü düzenleyen kaymakam, ki binlerce günahsız Ermeninin kanına girmişti, beni de eğer kendi arzusunu yerine getirmezsem yola çıkınca suya atmakla tehdit etti. Onun yüzüne karşı bağırdım; 'Benim gibi yüzlercesini suya atmışsın, ben de sonuncusu olayım! '.

Bu tartışma Çemişgezek kadısının evinde geçmişti. O sırada kadı içeri girdi. Beni teselli ederek kızkardeşinin yanına götürdü. 'Bu hayasız herif görev üzerindeyken bana da hakaret ediyor' dedi. Bu kadı Ermeni kökenliydi, karısı da aynı şekilde. Bize komşu oldukları için hemen her gün onlara gider ve günlük hayatlarında kullandıkları Ermenice kelimeleri duyardım. . . Onlar kendi yanlarında hizmetçi diye alıkoydukları Takuhi Başoyan'ı sürgüne gitmekten kurtarmışlardı.

Bir gün kadiya o Ermenice kelimeleri nereden öğrendiklerini sormuştum. Dedi ki kendileri zamanında Trabzon çevresinden göç etmek zorunda kalan Ermeniler olarak buraya gelmişler. Fakat burada hükümetin dayatması altında din değiştirmiş ve bir kaç nesil geçtikten sonra dillerini de kaybetmişler. Buna rağmen yine de çok şeyleri unutmamışlar.

1915 baharında iki yaşındaki oğlum ve okulun yüzlerce küçük öğrencileriyle birlikte sürüldüm. Onların çokları kendi anneleriyle birlikte suya döküldüler. Derin vadilerden yükselen masum çığlıkları gökyüzünü inletiyordu. . . » (H. Kasparyan, Çemişgezek ve Köyleri, s. 392-409).

ÇEMİŞGEZEK KÖYLERİNİN SÜRGÜNÜ

« XARASAR, BARDİZAK, TUMA MEZRE: Seferberlik ilanıyla bütün yetişkin erkekler silah altına çağırılır. Ermenilerden maddi durumu elveren bazıları bedel ödeyerek kalır. Türkler daha fazlasıyla askerlikten kaytarır.

1915 baharında buraya da “koruyucu” jandarmalar yerleştirilir. Tehcire yakın günlerde Xarasar’ın Türkleri Ermenilere daha dostane yaklaşır ve “gereğinde savunacakları”na söz verirler.

Bir gün beklenmedik şekilde şehirden iki jandarma gelir ve köydekilerle birlikte evleri tek tek aramaya tabi tutarlar. 3 çakmaklı ve 9 av tüfeği toplayıp giderler.

Ermeniler yaklaşan tehlikeyi hissederek Kürtlerle görüşür. Onlara 1000 altın önerir ve köyün Ermeni nüfusunu Dersim’e kaçırmalarını talep ederler. Bu haber köyün Türkleri vasıtasıyla bekçi askerlere ulaşır. Onlar da ilgili Kürtlere 1500 altın vadederek bu işten uzak durmalarını isterler. Ermenilere ise izinsiz köy dışına çıkma yasağı getirirler.

Köyün Ermenileri dağa kaçmak için gizli toplantı yapar, fakat anlaşılamazlar. Toplantıda iki görüş ortaya çıkar: Biri öz savunma örgütlemek, diğeri Türk komşuların vadettiği savunmaya bel bağlamak yönünde uzun tartışmalara konu olur. Aynı gece Kürtler anlaştıkları yerde bir cevap alabilmek için bekler ve önceki iradenin kaybolduğunu görünce kızgın şekilde geri dönerler.

Ertesi gün Kürtler Ermenilerin nahırını sürüp götürür ve köyü koruyan askerler hiç bir takip yürütmez.

14 Haziran günü köyün jandarma çavuşunun telkiniyle bir grup Xarasarlı Ermeni Tuma Mezre’ye gider ve Selim Bey’in yardımını talep ederler. Selim Bey Tuma Mezre ile Bardizak’ın sahibi olmanın yanında Osmanlı Meclisi’nde mebustur. Meğerse bu tertipli bir oyunmuş. Çünkü aynı gün bir grup Bardizaklı Ermeni de aynı amaçla oraya gelmiş ve beyle görüşmek üzere beklemedeymiş. Fakat bey görünmez ve orada toplanmış bulunan bütün Ermenileri bir kerede tutuklayıp elleri bağlı şekilde bir saat uzaklıktaki Karasu nehri kıyısına götürür, orada topluca katlederek cesetlerini suya atarlar. Katliam sırasında yükselen çığlık sesleri köyden duyuluyormuş.

15 Haziran günü şehirden Hamoş’un Mustafa, Halil Efendi’nin oğlu Abdullah ve başka bazı Türkler köye gider ve oradaki jandarmayla beraber bütün Ermenileri kayda geçirirler.

Gerekçeleri “günlük tayin dağıtımı”dır. Ayrıca herşeyin olup bittiğini, herkesin işine bakmasını ve kimsenin köyden uzaklaşmamasını tembih ederler. Köy sıkı denetim altına alınır.

Erkeklerin yokluğunda Kürtler köyü talan eder. Türk komşular ise Ermenilerin değerli eşyalarını kendi evlerinde “saklama”ya götürürler. Çok sıkı dost gözüken Türklere biri Der Arsen isimli keşişin mezarını açıp kemiklerini çıkartır ve şöyle bağırır: “Kalk, Ermenilere beylik gelmiş! ”.

Böyle olaylarla bir hafta geçer. Sonra üç köyün Ermenilerini toplayıp Garmir Kar köyüne, oradan da Murat nehrini geçirip Aşuan’a götürür ve fakat “hükümetin af çıkardığı ve herkesin harmanını kaldırabileceği” ilanı ile geri gönderirler. Halk gayretle çalışıp ürünü toplar ve depolar.

Bu da Selim Bey’in oyunudur. Çünkü sürgüne gidecek olanların büyük bölümü kendi toprak köleleriydi; onları kendi işleri için geri getirtmişti.

Ürünü kaldırdıktan sonra tekrar bütün Ermenileri , kadın ve çocuk ağırlıklı olarak toplayıp Avedis Torosyan’ın evine hapsederler. Kayıt edilenlerin hepsi toplandıktan sonra sıraya dizip jandarma denetiminde Fırat (Karasu) kenarına götürürler. Jandarmanın yanı sıra çevre köylerin Türkleri de kafileyi kuşatarak kontrol eder. Arkadan Hamoş’un Mustafa ve Abdullah gelir. Yanda ise jandarmaların az ötesinde Selim Bey’in oğlu Adil genel komutan edasında gidermiş.

Daha yarı yolda çapulcu Türk kalabalığı kafilenin içine dalar. Kimisi güzel kızları, çocukları, kimisi de çeşitli eşyaları ve kadınların boyunlarındaki takıları savaş ganimeti gibi kapışırlar. Kalanları Gemun Kar denilen kayalıktan suya dökerler.

Bu olayı anlatan Anna Babikyan’dır. Kendisi de suya atılanlar arasında olup şans eseri sağ kalır. Yüzerek nehri geçip geri geldikten sonra bir “umut kızı” olarak köyde saklanır ve daha sonra Dersim’e sığınır. Onun Dersim’e kaçışını Maxmenud’lu Xalil İbrahim’in oğlu örgütler.

Bardizak da Xarasar’ın akibetine uğrar. Gerçi olaydan çok önce Karasu’nun getirdiği cesetler onları şüphelendirir, ama böyle dehşetli bir kırım yapıldığını tasavvur edemezler. O zaman 9-10 yaşlarında olan Xoren Krikoryan hatıralarında şöyle yazar:

“Bir gün Fırat kıyısında oynuyorduk. Suyun kenara yanaştırmış olduğu bir cesedi farkedince uzun bir sırıkla çektik. Bunun bir Ermeni cesedi olduğu belliydi. Hemen koşup köye haber verdik. Köyün büyükleri toplanıp durumu yorumlamaya ve tavır belirlemeye çalıştılar. Fakat net bir sonuca ulaşamadılar. Kimileri yine 1895-96 gibi olacağını tahmin ederken, kimileri bunun talan işine benzemediğini söylüyor ve bazıları da Kürtlerin yardımıyla yetişkin erkekleri dağa göndermeyi öneriyordu. Günden güne nehir sularıyla gelen ceset sayısı çoğalmasına rağmen yine de köylülerin çoğu toplu bir kırım yapıldığına inanmak istemiyordu. . . ”.

Bir gün de sabah erken köy kuşatılmaya başlanır. Gençler hemen bahçeler içinden kaçarak Fırat kıyısındaki mağaralara sığınır. Köyde esas olarak yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar kalır. Jandarmalar silah arama bahanesiyle evlere girer ve her şeyi alt-üst ederken bir yandan

da soygun yaparler. Evlerde buldukları az sayıda yetişkin ve genç erkekleri götürürler. Kaçmış ve saklanmış olanlar daha sonra Kürt ağaların yanına sığınır, haftada bir defa geceleyin köye gelip ekmek götürürler. Köydeki nüfus daha iki ay, harman sonuna kadar yerinde kalır.

Mahsul kaldırıldıktan sonra kadınları ve çocukları da toplayıp Tuma Mezre'ye götürürler. Xoren Krikoryan'ın hatıralarında ayrıntılar şöyle anlatılıyor:

“Bir kaç kadın Türklerin eziyetlerine maruz kalmamak için kendi çocuklarının elinden tutarak gidip nehre atıldılar. Bir kısım kadınlar da Ehme köyünün tarlalarına yayıldılar. Annem beni Ehmeli Xıdo'nun evine götürdü. Orası bizim için emniyetliydi. Ehme'de su yoktu. Onlar çamaşırı dere kenarında yıkardı. Bir gün ben de onlarla gittim. Öğleden sonra Ehmeli bir Kürt gelip kadınlara birşeyler söyledi, kadınlar da hızla çamaşırları toplamaya başladı. Beş dakika sonra gördüm ki Türkler bizim köyün kadınlarını 150 metre yukarda suya döküyorlardı. Ben ise orada aptallaşıp kalmıştım. Akıntıya kapılarak gelen, halen sağ ve yüz meye çalışanlardan kıyıya yanaşanın kafasına vuruyor, uzakta olana ateş ediyorlardı. Bu görüntülerden dehşete kapılarak Ehme'ye kaçtım. Annem ve amcamın iki kızı ile bir oğlu da Ehme'deydi. . .

Akşam karanlığı basınca dört kadın daha geldi Xıdo'nun evine. Halam Mariam, nahırcı Xaço'nun karısı Sarik ve onun iki kızları. Bunlar nehre atıldıktan sonra akıntıyla gelir ve kıyıdaki bir kayalığın altına girerler. Kızlardan birine ateş ederler, kurşun boynunu sıyırıp geçer ve şans eseri o da kurtulur. Xıdo'nun evinde onlara elbiseler verdiler, yaralı kızı da pansuman ettiler.

Sonra annem Xıdo ile evlendi. Xıdo ile kardeşi Bengizo, evleriyle Bardizak'a taşındılar. Xıdo Hovsep'lerin evine yerleşti, Bengizo da Bolo'ların evine”.

Bardizak'ın kaçak erkekleri dağdan inmiş ve kaçak kadınlarıyla birlikte bir kaç ay Fırat kenarındaki mağaralarda kalmışlardı. Bu konuda Hayganuş Nazaryan'ın mektubundan bir kesit aktaralım:

“Kadınları toplamalarından önce ben Pazapon'a, kız kardeşlerimin yanına kaçmıştım. Pazapon'u kuşattıkları zaman da bir kaç kadınla birlikte Şambik'e kaçtım. Daha sonra Hazari'ye, oradan Akarak'a ve en sonu da Bozan'a gittim. Bütün bu kaçak yolculuklarda dört aylık kızım kucağımdaydı. Bardizaklı gençlerden bir kaç kişi de Bozan'a gelmişti. Onlardan duydum ki kocam Antranik'i keşişle birlikte götürüp öldürmüşler. Ama daha sonra bunun yanlış olduğunu öğrendim. Keşişi öldürmüş, kocamı ise tabancası ve altınlarını alarak bırakmışlar. Bu haber üzerine onu bulmak için Bardizak'a gitmeye karar verdim.

Tuma Mezreli Xaçadur ile yola çıktık. Hava kararırken Çemişgezek'e ulaştık. Orada Türkler bizi farkettiler, tehlikeli durumlar atlattık. Xaçik kayalıklar üzerinden taş yuvarladı, korkup kaçtılar. Daha sonra atlı jandarmaların geçtiğini gördük. Dere içinde saklanıp suyu geçtik. Nihayet Bardizak'ın tarlalarına ulaştık. Buğday biçilip bağ yapılmıştı. Buğday taneleriyle karnımızı doyurduk. Sonra bizim köy emniyetli olmaz diye Ehme'yi tercih ettik. Orada bizim kirvemiz olan Kürt Bengizo'nun evine gittik. Onun karısı boynuma sarıldı, uzun uzun

ağlaştık. Kocamı sordum, arkadaşları ile mağaralara gittiklerini söylediler. Aynı gece Xaçik’le beraber gidip mağaralarda onları bulduk.

Bir süre sonra çocuğun ağlaması üzerine, kocam orada saklanan bütün kaçakları tehlikeye düşürmemek için çocuğu suya atmamızı önerdi. Ben karşı çıktım. Ama kendisi onu alıp su kenarına indi. Suya salmak istediği zaman çocuk bir çılgılla doğal olarak elini atıp babasının koluna yapışmış. Babası acıyarak çocuğu geri getirdi. Biz oradan Bozan’a doğru yola çıktık. Kocamın ayakları tutulmuş, yürüyemiyordu. Bir şekilde Bozan’a ulaştık.

Bozan’da Ermeni kaçakları çoktu. Aç açık ve sefil durumdalar. Orada geçim imkanları yoktu. Bir kaç gün kaldıktan sonra on kişiyle tekrar bizim mağaralara döndük. Bedros kendi çocuğunu bir taşın üstünde ölüme terketmişti. Mağarada yalnız benim küçük çocuğum vardı. Harutyun onu suya atmayı istedi, vermedim. Burada gerçi geceleri gizlice köye gidip ekmek getirebiliyorduk, ama yerimiz emniyetli değildi. Tekrar 5 kadın ve 6 erkek Bozan’a gittik. Bir buçuk ay kaldıktan sonra yine çektiğimiz sefalet nedeniyle köye geri döndük”.

Köyde Selim Bey’in kölesi olurlar. Hayganuş’un kocası bir Kürde hizmetkarlık yapar. 1916 yazında tarlada ekinlerin gölgesinde uyuyup kalmışkan Tuma Mezreli Topal Hurşit onu kalbinden hançerleyip öldürür. Sonra gelir annesi Xaçer’e “Oğlun orada yatıyor, git uyandır” der. Bu sözden şüphe duyan annesi ve karısı koşarak Antranik’in bulunduğu yere gider ve onu kanlar içinde bulurlar. “Ben ve annem” diye devam ediyor Hayganuş; “bağrımıza taş basıp düşük sesle ağladık, kucaklayıp öptük ve biraz aşağıda ellerimizle çukur kazıp cesedi içine yatırdık, yine ellerimizle toprağı üzerine doldurduk, yığın ettik, yüreğimiz sızlıyarak köye döndük. Ertesi gün çocuğumu alıp tekrar dağa yükseldim ve bir daha geri dönmedim. Çocuğum ise Erzincan’dan çekilme sırasında öldü”.

Suya atılan kadınlardan Anna Çobanyan üç kere yüzerek kıyıya çıkar ve korkusuzca bağırarak yapılan barbarlığa karşı öfkesini haykırır. Dördüncü defa onu kurşuna dizip öyle suya atarlar.

Türklerin eline geçmemek için gönüllü kendilerini suya atanlar arasında Nazaryan’lardan Baydzar ile Yuğaper, Zakaryan’lardan Sırpuhi, Makruhi ve Viktoria vardı. Nazaryan Kohar, Kehyayan Anna ve Atamyan Hayganuş ise zehir içerek intihar etmişler.

Kırım’dan kurtulan Mateos Zakaryan Tuma Mezre’de Gül Ağa’nın yanında hizmetçilik yapıyormuş. 1916’da Dersim’e kaçar. Oradan Kafkas ve Rusya’ya. Pazaponlu Vartanuş Aleksanyan ile evlenir. 1923’te kuduz bir köpeğin suratını parçalamasıyla ölür. Karısı ve iki kızları Erivan’da yaşarlar.

Harutyun Çolakyan başka Ermeni erkeklerle birlikte Kürtler arasına kaçmıştır. Karısı ve çocukları Ehmeli Xıdo’nun evinde kalırlar. Harutyun bir gün çocuklarını götürmeye gelir. Fakat gündüz samanlıkta saklanırken açığa çıkar. Köyde bulunan jandarmalar onu yakalar. Ertesi gün şehire götürürler. Aloş Ağa’nın yeni jandarma yazılmış oğluna teslim ederler ki, şehir dışına götürüp öldürsün. Sabah yola çıkarlar. Harutyun’un elleri arkada bağlıdır. Yol boyunca uğraşarak bağı gevşetir. Jandarmanın kardeşi de dönüşte keklik avlama niyetiyle av tüfeğini almış olarak bu yolculuğa iştirak eder. Bir yere ulaşır ve çeşme başında otururlar. Harutyun’u ortalarına alır ve artık dakkalarının sayılı olduğunu söylerler. Avcı tütün sarmaya

koyulmuşken jandarma kardeşi su içmeye eğilir. Harutyun aniden ellerini kurtarıp iri bir taşı su içinin kafasına indirir. Kaçmak için yekindiğinde öteki paçasına yapışır. Onu silkeleyip elinden kurtulur. Kaçarken avcı peşinden ateş eder, kolundan bir kaç saçma alır, ama engel oluşturmaz. Dere içinde izini kaybettirip soluğu Bozan'da alır. Daha sonra karısı ve çocuklarını da Bozan'a götürür. Oradan Erzincan ve Kafkas'a geçer. Sovyet Ermenistanı'nda süren yaşamı 1936'da sona erer.

Tuma Mezre köyü de ötekiler gibi (Xarasar ve Bardizak'ta uygulanan yöntemlerle) kırılır. Önce silah aramaya girişirler. Av tüfekleri ile bir kaç tabanca bulurlar. Mariam Der Garabetyan anlatıyor ki, Selim Bey bu köyün halkını da ekinlerin kaldırılmasına kadar yerinde bıraktırır. Sonra kaçanlar haricinde kadın ve çocuk ağırlıklı nüfusu suya dökerler.

Bu köyün Türkleri de koruma vaadinde bulunur, fakat sözüne sadık az insan çıkar. Yine de onlar sayesinde 30 kadar kadın ve çocuk (bir kısmı öteki köylerden) burada barınıp 1916'da Dersim'e kaçarlar. İki kişi de emniyetli bir yer sayarak Akarak (Akirek) köyüne, Diab Ağa'ya sığınır. Aynı şekilde Bardizaklı Zakaryan Misak, Çolakyan Simon, Hagopyan Toros, Boğosyan Boğos, Krikoryan Xaçik, onun oğlu Krikor, Vahan ve Mardiros, ayrıca Nazaryan Medzik, bir de Uşpaklı Güleseryan Hampartsum ve Parseğyan Avak olmak üzere toplam 13 kişi Diab Ağa'nın yanına gelir. Elleri bulunan parayı Diab'a verip onun kendilerini emin yollardan Dersim'e ulaştırmasını isterler.

Diab'ın oğlu gece vakti bunlara refakat eder, fakat Bozan'a götürmek yerine şehir yoluna sokar, orada önceden anlaşmalı olarak jandarmalar devreye girer ve onları kuşatırlar. Bir tek Nazaryan Medzik bir taşın dibine saklanarak kurtulur, ötekilerin hepsi oracıkta kurşuna dizilerek katledilir.

Medzik sabaha karşı Bozan'a yetişir, olan biteni oradakilere anlatır. Daha sonra Erzincan üzerinden Kafkas bölgesine geçer. Novorosisk şehrine yerleşir. Oğlu Mıgırdiç Dekkeli Bağdasar'ın kızı ile evlenir. Mıgırdiç 2. Dünya savaşında Kızıl Ordu askeri olarak şehit düşer.

BIREXİ, MORIŞXAN, PAZAPON: Bu köylerin erkeklerini de değişik kurnazlıklar yaparak tutuklamışlar. Önceki gün Kürtler tarafından üç köyün davarı sürülür. Hükümet bu olaydan sonra zarar tespiti yapmak üzere üç köyün erkeklerinin toplanmasını ister. Çocukları bu çağrıya uyarak istenen yerde toplanır. Hükümet kuvvetleri bunları tutuklar. Morişxan ve Pazaponlular Sisna'ya, Bırexililer ise şehire götürülür. Tutuklama sırasında çekişmeler olur ve bir kaç kişi kaçmayı başarır.

Pazaponlu Garabet Papazyan ailesiyle birlikte önceden Kıneli'deki Beko'nun evine sığınmıştı kirve olarak. O ayrıca Der Sukias'ın oğlu Melkiset'e de önermiş, fakat kendisi istememiş ve komşu Zekir'in evinde saklanmış. Gece evi arayan jandarmalar Melkiset'i bulup götürmüş ve az ötede öldürmüşler.

M. Kayıkçıyan'ın üvey annesi Zartik, 1895 olayları sırasında Lorenikli Kürt Xello ile evlenmiş, fakat dinini değiştirmemiş. 1915'te Bırex'i'de yaşamakta olan Zartik kilisenin değerli eşyalarını kurtardı gibi kocası Xello'yu da kendi evlerinde saklanan iki genci

Dersim'e götürmesi için ikna eder. Xello hasta döşesindeki karısının bu isteğini yerine getirip geri döndüğünde Zartik ölmek üzeredir.

Kadınlara demişler ki "sizi şehire göndereceğiz, bir yıl kadar orada kalacaksınız". Gerçi inanan olmamış, ama çaresiz boyun eğmişler.

YERİTS AKARAK ve MURNAYİ: Tehcir ve kırımın başlamasından önce Ermenilerin imha edileceği duyulunca Diab Ağa'nın büyük oğlu Hasan kendi adamları ve katırlarıyla Yerits Akarak'a gelir ve köyün büyüklerine der ki; babası Diab Ağa kardeşi Veli'nin düğününü tebrik etmeye gitmediklerinden dolayı köylülere çok darılmış, fakat kendisi bu dargınlığı gidermek için uğraşacaktı, eğer ki köylüler "fazlalık" eşyalarını verirlerse. . .

Köylüler Hasan'ın önerisini reddeder ve onu eli boş geri gönderirler.

Bu olaydan sonra bir gün kaymakam, jandarma çavuşu ve 12 jandarmayla gelir, köyün önde gelenlerini çağırıp silah talep eder. Köylüler silahları olduğunu inkar eder. Jandarmalar önce aramaya girişir ve halka eziyet ederler. Yine de bir kaç av tüfeği dışında bir şey bulunmaz. Savaş silahları bulunamayınca köylülere "kurtulmak" için kendileriyle gelmiş olan Kinelili Beko'nun yanındaki 4 tüfeği satın alıp hükümete teslim etmelerini dayatırlar. Köylüler safça istenileni yapar. Silahları satın alıp teslim etmelerinden hemen sonra jandarma çavuşu zabıt tutar ve bunları evlerden bulunmuş silahlar gibi kaydeder. Bu zabıta dayanarak Manuk Çolakyan ile İstepan Zenneyan'ı tutuklayıp şehirdeki hapisaneye götürürler. Aynı gün 25-45 yaşları arasındaki erkeklerden ikinci kere askerlik bedeli olarak adam başı 40-50 altın para tahsil ederler. Aynı zamanda köyde ikamet eden Kürtlere de burayı terketmelerini dayatırlar.

8-10 gün geçer ve bir Cuma sabahı Adıyaman ve Malatya tarafından Türkler ile Kürtler baltalar ve ateşli silahlarla köyün üzerine saldırır. Halk köyü bunların talanına bırakır ve kaçar.

Çapulcu çeteler köyü talan edip gittikten sonra Adil Bey jandarmalarla gelir. Olup bitene ilişkin sahte acınma ifadeleri yanında "neden hükümete haber vermemişler" diye köylülere sitem eder. Daha sonra bu büyük talanın zarar-zıyan tespitini yapmak ve tazmin etmek gerekçesiyle bütün erkeklerin toplanmalarını ister.

Bir yandan toplananlarla göstermelik zarar kayıtları yaparken jandarmalar halen bahçelerde bulunanlara çağrı yapar ve gelmelerini sağlarlar. Yeterince adam topladıktan sonra tutuklamaya girişir ve Bırexî'dekilerle beraber şehire götürürler. Erkeklerin götürülmesinden sonra Yerits Akarak ve Murnayî'de kalan kadınlar ve çocuklar şehire götürülür, oradan da sürgün yoluna çıkarılırlar.

Bu karışık durum içinde 10-15 kişi kaçmayı başarır. Erkekler içinden kaçan Okriyan Krikor'u köyün bekçiliğini yapan askerler üç gün sonra bulup katleder. Akarak'a sığınan Minas Zeybekyan ise Diab Ağa'nın evinde acıdan ölür.

Kaçaklar içinde silahı olanlar, erkek yada kadın, takibe uğramaları halinde çatışarak ölmeye karar verirler. Bir hafta aç sefil dağda kaldıktan sonra Dersim'e geçerler.

Marta Kaprielyan şöyle anlatır: “Bir akşam köyde saklı hazine arayanların evleri eşeleme faaliyeti sona erince, yiyecek bir şeyler bulma umuduyla köye gittim. Geceydi, ses duyulmuyordu. Çitlerin altından bizim evin bahçesine geçtim ve biraz meyve topladım. Bizim köyün Kürt bekçisi yanıma gelip kaç günden beri bizi aradığını söyledi ve bizim için hazırladığı bir torba ekmeği verdi. Onu alıp uzaklaştım. Ertesi gün de gitmeye söz vermiştim, ama gitmedim”.

Bir kaç gün sonra aynı köyden Okriyan Margos, Karaballı Kürtlerle ve katırlarla, sakladığı eşyaları götürmeye gelir. Margos aracılığıyla anlaşılır ki, Martalar’ın onluk mavzeri ve 500 mermisine karşılık Marta’yı ve beraberindeki kadınları da götürsünler. Buluşma yeri köyün mezarlığı olmuş. Oradan Kürtlerle birlikte Akarak’a doğru yola çıkmışlar. Ancak şehrin aşağı köprüsünü geçtikten sonra dereye yetişince Kürtler kendi ganimetlerini paylaşmaya başlar ve kadınları götürmeyi reddederler. Margos aracılığıyla bir altın daha verir ve ikna ederler. Otskeğ’in Xıntsoruk mevkesine ulaşınca orada Hımayak Takvoryan’ın cesedini görürler. Kürtler tekrar müşkülât çıkartır, bir altın daha koparırlar.

“Akarak’a yetiştikten sonra” diye devam ediyor bayan Kaprielyan; “Diab’ın lal oğlu üstümüze geldi ve bizi taciz etmeye başladı. Döverek bizden para istiyordu. Bahar Mardirosyan’ı ayağından asarak o kadar dövdü ki, ölü gibi yere serildi. Bizimle beraber gelen Kürtler bizde para ve mücevher bulunmadığını ona güçlükle anlattılar ve bizi o canavarın elinden kurtardılar. Akarak sınırlarından dışarı çıkmak üzereyken bizi götürme konusunda tekrar pazarlık yaptılar, çünkü Diab’a güvenmediğimizi biliyorlardı. İki altın daha verip yalvar yakar olarak zar zor ikna edebildik ve nihayet Bozan’a yetiştik”.

Murnayi’de de önceden köye yerleştirilmiş bekçi askerlerin yardımıyla dışardan gelen jandarmalar evleri arayıp yetişkin erkekleri götürürler. Ertesi gün de kadın ve çocuklar şehire götürülür. Bu hengame içinde bir kaç kişi kaçarak mağaralarda saklanır. Sonra Yerits Akaraklı kaçak kadınlarla birlikte Ardığa’ya, oradan da Hazari’ye giderler. Fakat bazıları orada sürgün kafilesine dahil edilir.

HAZARİ ve MİADUN: Hazari’ye de iki ay önceden bekçi askerler konulmuş ve bunun gerekçesi “muhtemel Kürt saldırılarına karşı köyü savunmak” şeklinde açıklanmış. Köylülerin bu gerekçeden şüphe etmemeleri için geceleri köyün gençlerinden de bekçi çıkartılması sağlanmış.

Bir gün Ömer Çavuş bir kaç jandarma ile Hazari’ye gelir ve bekçi askerlerin de katılımıyla Ermeni evlerini arayıp erkekleri toplamaya başlarlar. Adovm Atamyanyan ile Apo asker kaçakları olarak tandır içinde saklanırlar. Adovm’un annesi Nazlu durumu araştırmaya gider ve endişe verici haberler getirir. O gün Adovm’un babası Garabet Atamyanyan dahil 8 kişi tutklanıp götürülür. Bir kısım erkekler de kaçmış olduğundan köyde kalan kadın ve çocuklar yakındaki ormanlık alanda saklanır. Bir grubun saklandığı yer çocuk ağlamasıyla keşfedilir ve yakalanırlar. Pazapon’dan Hazari’ye kaçmış olan bazı kadınlar da bu grup içinde bulunur. Bunlar daha sonra şehirde Cırık Tağ’ın mahalle polisi Abdül Sement aracılığıyla (onun Ermenilerden çok yardım görmüş olması sayesinde) kurtulurlar.

Atamyas Satenik anlatıyordu ki, erkeklerin gitmesinden sonra kadınlar dağınık şekilde bir haftadan fazla ormanda kalmış. Jandarmalar köyde kalan bir kaç aileyi af çıktığı haberiyle kandırmış ve onların ormanda saklananları çağırmaları üzerine bir kısmı gelmiş ve yakalanmış.

Dağılanlar tek yada toplu halde Akarak köyüne doğru yol alır. Yolda birbirini bulan kadınlar ve erkekler de olur. Bir yerde Kürtler 11 kişilik bir kadın grubunu çevirir. Xanbekyan Nazlu'nun üzerinde bulunan altınları alır ve serbest bırakırlar.

Hazari halkı henüz uzaklaşmışken Gooli'nin Türkleri köye gelir ve evleri yıkmaya başlar. Bazılar ise taşınıp buraya yerleşirler.

Miadun'da gerçi önceden asker beklememiş, fakat Garmiri'nin askerleri sık sık gelip kaçakları ararmış. Kırıp dökme ve talan etme yanında köyü yakmakla tehdit de etmişler. Burada aranan asker kaçakları Amele Taburu içindeyken izinle eve gelmiş ve geri dönmemişler. Nihayet Orexli Kürt Süleyman kaçakların Halep'e ulaştıkları ve oradan mektup gönderdiklerini söyleyerek Garmiri'nin askerlerini kandırır. Böylece Miadunlular rahat bir nefes alır.

Miadun sakinleri sürgüne çıkarılmadan önce karşıda Karasu kenarındaki köylerin yaşadığı baskınlardan gelen gürültü ve çığlıkları duyar, fakat ne olup bittiğini tasavvur edemezler. Bir sabah güneş doğmadan jandarmalar köyü kuşatır. Yetişkin erkekleri toplayıp Karasu kenarına götürür ve orada katlederler. Bunu köyün talanı izler. Kadın-ocuk kalan halk bahçelere dağılır. Bir kısmı Garmiri'ye kaçar ve oradakilerle beraber sürgün edilir. Kalanları bahçelerden derelerden toplayıp kayıkla Anırtı'ye getirir ve orada bulunan Çemişgezek sürgün kafilesine katarlar.

Nüfusu uzaklaştırıldıktan sonra, Hazari gibi Miadun'u da komşu köylerin Türkleri yıkmaya başlar. Saklı altınları bulmak için evlerin iini dışını kazarlar. Kilise ile okulu yerle bir ederler.

Kaçaklar bir hafta köyden haber alamaz. Sonra komşu köylerin obanlarından olup biteni duymaları üzerine Dersim'e sığınmayı tercih ederler. Mamsa ve Hazari çevresinden geçerken köylerinin yıkılmasına tanıklık ederler. Yolda Kürtlere oban olmuş Ermeniler görürler. Onlara Xıdo'nun evini sorarlar. Ermeniler bilmediğinden bir Kürt onlara refakat eder, fakat yolda silah tehdidiyle onları soyar ve ortada bırakıp gider. Sonunda kendi yollarını kendileri doğrultur ve onlar da Kürtlere çobanlık ederek bir süre Dersim köylerinde kalırlar.

MAMSA, SİSNA, GARMİRİ: Bu üç köye bekçi asker konulmuş değildi. Çünkü Garmiri zaten nahiye merkezi olarak hükümete sahipti. Sisna Türklerle karışıktı. Mamsa'da ise Hay-Horomlar (Ermenileşmiş Rum azınlık), Ermenilerle çelişkili olarak hükümete dayanak oluyordu.

Mamsa'daki Ermeni evlerinden silah toplama işini kaymakam düzenler. Başka köylerde olanları duyan köylüler cezadan sakınmak için bir miktar av tüfeği ile tabancayı kendi elleriyle teslim ederler. Kaymakamın askerleriyle uzaklaşmasından sonra Garmiri'den gelen 30 jandarma köyü kuşatır.

Sisna'nın silahlarını Garmıri'deki Arif Çavuş toplamaya girişir. Burada da çokları kendiliğinden teslim eder. Garmıri'de ise Arif ile beraber Hüseyin Çavuş yerel jandarma gücüyle iki gün ev aramaları yapar. İki köyden toplam 50 kadar av tüfeği ve az sayıda tabanca elde ederler.

Silahların toplanmasından sonra üç köyün her birinde değişik bahanelerle yetişkin erkekler alınıp götürülür. Mamsa'da köyün davarı çalındıktan sonra Garmıri yöneticisi Rıfat Bey ile Arif Çavuş zarar-zıyan tespiti gerekçesiyle Ermeni ve Hay-Horom her evden erkekleri çağırırlar. Toplananlardan Ermeniler tutuklanır, Hay-Horomlar serbest bırakılır. (4)

Sisna'yı 24 jandarma ile kuşatırlar. Köyün Türklerini evlere dağıtıp vergi iadesi yapılacağı haberiyle her evin reislerini çağırırlar. İnandırıcı olması için Türkler de çağırılır. Sonra toplananlar içinden Ermeniler ayırılıp götürülür. Kaçmaya çalışan gençlerden Hımayak Parunakyan ve Nerses Der Mardirosyan oracıkta kurşunlanarak katledilir.

Garmıri'nin Ermeni erkeklerini nahiyenin jandarmaları ev ev gezerek çağırır. 18 yaş üstündekilerin "Kürt saldırılarına karşı savunma tedbirlerini görüşmek" üzere hükümet binasına toplanmaları istenir. Bu şekilde 12 kişi toplanır. Az sonra şehirden bir grup silahlı güçle gelen Tosun Xavas onları soymaya girişir. Garmıri'nin yöneticileri seyirci olur. Bağlanan 12 kişi çevre köylerden toplanan grupların getirilmesine kadar bekletilir. Morışxan, Pazapon, Sisna ve Mamsalı Ermeni erkekleri birbirlerine zincirleme bağlanmış halde getirilir. Bunları denetleyen 30 jandarma ile 30 kadar da eli baltalı sivildir. Laz kıyafetleri giydirilmiş olan bu gayrı-resmi çeteler Siverek, Malatya ve başka şehirlerin hapishanelerinden bırakılmış ağır cezalı mahkumlardır.

Masum kurbanlar kafilesi zincirli halde Fırat (Karasu) kenarına doğru yola çıkarılır. Kafileyi Sisnalı birkaç Türk ile Mamsalı 7 Hay-Horom geriden takip ederler. Daha Fırat kenarına ulaşmadan, Seğnak köyü yakınlarında, grupla beraber yürümekte güçlük çeken H. Tertsakyan, Melkon Acemyan, ve Mıgırdiç Sırmayan isimli ihtiyarlar gruptan ayırılıp kurşuna dizilir. Der Samuel isimli keşişi ise Hay-Horomların talebi üzerine onlara teslim ederler. Onun katli daha vahşice gerçekleştirilir. Kalanları Fırat kenarında Karamaşker derilen kayalık mevkiye ulaştırır, hepsini bir bir soyup katlederek suya atarlar. Toplanan elbiselerini katırlara yükledikten sonra yapılan kırımın kanıtı olarak şehire gönderirler.

Sisnalı Avak Papazyan elinin bağlarını çözmeyi başarıp nehre atlar ve karşıya geçmeye çalışır, ama su içinde kurşunlanır. Morışxanlı Hayrabet Papazyan dört kurşunla düşmez, onun kafasını baltayla kopartırlar.

Bütün bunlar, kafileyi takip eden ve gece geç vakit elleri bağrında geri dönen Sisnalı Türkler tarafından anlatılmış.

Kurbanlar götürüldükten bir kaç saat sonra dışardan gelen Türkler ve Kürtler Ermeni evlerini talan etmeye başlar.

İki gün sonra tekrar Garmıri'ye gelen Tosun Xavas, 10-15 yaşlarındaki çocukları okula göndereceğiz diye alarak götürür. L. Sulduryan'ın anlattığına göre Türkler 1915'te

Çemişgezek kırsalından 600 Ermeni çocuğu toplar, bunlar içinden en sağlıklı gördükleri bir kısmını Almanya'ya gönderir, kalanları ise suya dökerler.

Garmırı ve çevre köylerdeki erkeklerin katlini duyan Ermeni kadınları çocuklarıyla beraber Dersim'e kaçmayı düşünürler. Fakat buna girişmeye fırsat kalmadan şehirden jandarmalar eşliğinde liste yazan memurlar gelir. Mamsa'ya Derviş'in Ahmet gider, Sisna'ya bir başkası, Garmırı'ye Emin Şevki'nin oğlu Ali. Bunlar Ermeni evlerini gezip insan ve eşya listelerini yazdıktan sonra bildirirler ki "Yarın sürgüne götürüleceksiniz, ama bu geçici bir tedbir olacak ve bir yıl sonra geri döneceksiniz. Bu nedenle kendinizle birlikte yalnızca en gerekli eşyalarınızı alın, kalan önemli eşyalarınızı kilise içine koyun, biz kapısını kilitleyip koruyacağız, döndüğünüz zaman geri teslim alırsınız". Bu bildirimle beraber köyleri denetim altına alırlar.

Bu haber halkı şaşırır. Garmırı ve Sisnalı Ermenilerin çoğu zaten kendi değerli eşyalarını Türk komşularına emanet bırakmıştır. Ertesi gün Sisnalı kadınları ve çocukları Hekimler'in mahallesine, Mamsalıları Uzunlar'ın evine topladıktan sonra Garmırı'ye getirirler. Orada başka köylerden getirilenlerle beraber kabile yapar ve jandarma denetiminde Şingax'a ulaştırırlar. Nehir kenarında üç gün beklettikten sonra kayıklarla karşıya geçirirler. Çemişgezek ve köylerinden getirilmiş başka kabilelerle birleştirirler.

Bütün Çemişgezek kırsal yöresinin Ermeni nüfusu (kırılan ve kaçanlardan geriye kalanlar) buradan öteye yine peyder pey ölümleri içeren upuzun ve geri dönüşsüz bir azap yoluna koyulurlar.

Mamsalılardan 13 kişi köyün çobanı olan Kürt Hasan'ın evine sığınır. Hasan Kıneli'deki Beko'ya başvurur ve onun yardımı ile kendisi bizzat refakat ederek 13 Ermeniye Dersim'e ulaştırır.

Hasan yıllar önce Dersim'den geldiğinde Ermeniler ona kardeş muamelesi yapmış, düğününü el birliğiyle ve bütün masraflarını üstlenerek gerçekleştirmişlerdi. O da sırası geldiğinde kendi kardeşlik görevini hakkıyla yerine getirdi.

HAĞTUK (AHTÜK) ve DEKKE: Çemişgezek sınırlarında olmakla beraber yönetsel olarak Hozat'a bağlı bulunan bu köylerin Ermenileri, sürgün sırası kendilerine gelmeden toplu halde Dersim içlerine çekilme fırsatı bulurlar.

Çemişgezek ve köyleri sürgün edilirken yoğun çalışma içinde olan Hağtuklular habersiz kalırlar. Bir gün Sukoyan Avedis şehire giderken Mecid Mayle'de karşılaştığı Mümeyiz'in oğlu İdris onu olanlardan haberdar eder ve çarşıya inmemesi için uyarır. Avedis hemen köye dönüp duyduklarını anlatır. Ertesi gün de şehirden Hağtuk'a gelen üç kaçak bu haberleri doğrular. Sonradan Fransa'ya göçmüş olan Merger Sukiasyan Marsilya'dan gönderdiği mektupta gelişmeleri şöyle anlatıyor:

"O günü iyi hatırlıyorum. Çemişgezek'ten gelen üç sürgün kaçağı bize orada olup bitenleri anlattılar ve hemen o gün köy halkının güvenli yerlere çekilmesi için tavsiyeler yaptılar. Köyün büyükleri zaman kaybetmeden toplanıp o gece köyü boşaltmak üzere halka bildirim

yaptı. Haber hızla köy içinde yayıldı. Herkes kendi evini boşaltmaya girişti. Eşyalarını Hağtuk'ta Hüseyin Ağa'ya ve Brasdik'te Ali Ağa'ya emanet ettiler. İki de Kürtlerdi.

Akşam hava kararınca köyün bütün halkı Xardışar (Hadişar)'a doğru hareket etmeye başladı. O gecenin insan manzaralarını tasvir etmek için kalemim zayıf kalır. Yalnız bizim köy değil, Dekke'nin Ermeni nüfusu ve başka yerlerden gelmiş kaçaklar da katılmıştı bu göçe. Kervanın bir ucu Agnik (Eğnik) yakınlarındayken öbür ucu Hağtuk'tan daha yeni dışarı çıkıyordu.

Yolun yarısında şehir tarafından halk üzerine ateş edilmeye başlandı. Çokları bir kaç günlük erzaklarını da bırakarak Xardışar'a doğru kaçmak zorunda kaldılar. Silah seslerini duyan Xardışarlı Küçük Ağa kendi üç oğlunu hemen olay yerine gönderir. Onlar bırakılan eşyaları kurtarıp getirirler.

Xardışar'a yetiştiğimizde şafak sökmek üzereydi. Küçük Ağa halkın ormanlara çekilmesini öğütledi. Çünkü hükümet kuvvetleri takip edip köyü aramaya gelebilirdi. Biz de onun istediği gibi hareket ettik”.

Aynı günün sabahı Çemişgezek Binbaşısı düzenli ordu gücüyle Hağtuk'u kuşatır, fakat köyü boş bulur. Xardışar'a gittiklerini duyar ve Küçük Ağa'ya haber gönderir. Eğer kendi köyünün top ateşine tutulmasını istemiyorsa Hağtuk'tan gelenleri teslim etmesini ister.

Savunma tedbirlerini almış olan Küçük Ağa Hağtuk'a kendi gitmeyip oğullarını gönderir. Binbaşısı Xardışar'a davet eder ve kendi yanında bulunan Ermenilerin durumunu şahsen görmesini ister. Öncelikle onu bir yemek ziyafetiyle ağırladıktan sonra 15 kadar ihtiyar ve çocuğu getirtip “İşte benim yanımdaki Ermeniler, hepsi bunlar. İstersen sana hediye ediyim” der. Binbaşı kendisine gösterilen ağırlamadan etkilenmiş olarak “Eğer ki gerçekten olanın hepsi buysa ben de sana hediye ediyorum” diyerek gider.

Hağtuklu ve Dekkeli Ermeniler Xardışar'da kalmazlar. Her bir aile kendi tercih ettiği ağanın yanına gider. Bunlar çoğunlukla Koçuşağı aşiretinden ağalardır. Yola düşen Hağtuklular Kürtler içinde barınma ve beslenme güçlükleri çeker. Köyde Hüseyin Ağa'ya emanet ettikleri eşyalardan hiç bir şey geri alamazlar. Kanaatimize göre binbaşısı onların Xardışar'a gittikleri haberini veren de Hüseyin Ağa'dır. Bir kaç aile köye geri döner ve kendi evlerinde oturan Kürtlere yarıcı olarak çalışırlar. Bir kaç kişi o kış açlıktan ölür.

Rus ordusu Erzincan'ı ele geçirince büyük çoğunluk oraya gider ve Erzurum'a geçer. Yolda belli kayıplar verdikten sonra Ardzıtuk köyüne yerleşir ve oradan da Kafkas bölgesine geçerler. Bir çok Hağtuklu bu süreçte Ermeni gönüllü birlikleri içinde askerlik yapar. Çatışmalar içinde Rupen Sukoyan ölür. Daha önce Xardışar'a kaçış sırasında açılan ateşle dizinden yaralanmış olan Rupen'i Kürtler tedavi etmişlerdi. Dekkeli iki kardeş, Ağazar ve Bağdasar Mardiroşyan ise Erzincan'da ölürler.

1915 trajedisi üzerine Çemişgezekliler şöyle bir ağıt yakmış: (Aslının Türkçe olduğu belirtilerek kitapta yalnız Ermenice çevirisi verilen dizeler burada yeniden çeviri yoluyla Türkçeye döndürülmüştür. Bu durum orijinaline göre ufak farklar meydana getirebilir, ama öz olarak anlamı değişmez. - H. Hayreni).

İstanbul'dan geldi gizli telgraf,
Ermenilik olsun diye bertaraf,
Çocuklara bile tanınmadı af!
Kalmasın kalmasın, ahım kalmasın,
Bizi böyle eden murad almasın! . .
Kayıkçılar çekemiyor küreği,
Kırıldı Ermeni halkının beli,
Mahvedildi bütün ocağı-evi,
Kalmasın kalmasın, . . .
Havada bulut yok, bu ne borandır,
Mahlede yangın yok, bu ne dumandır,
Ermeniler sürgün, her yer figandır,
Kalmasın kalmasın, . . .
Nehirler Ermeni cesedi dolu,
Kızıla boyandı Murat'ın suyu,
Binlerle oldu kurşunun payı,
Kalmasın kalmasın, . . .
Eğin köprüsünden dün öğle vakti
Sürgünler geçti bu yaz sıcağı,
Yıkılsın sultanın sarayı tahtı,
Ermenileri ateş içinde yaktı.

1928 yılına kadar Çemişgezek'te yaşamış olan Aşuanlı Minas Minasyan, oradan hatırında kalan bu ağıdı 24 Nisan 1965'te yapılan anma vesilesiyle dile getirmiş. » (H. Kasparyan, Age, s. 410-429).

IV BÖLÜM : KAÇAK ERMENİLERİN SIĞINAĞI DERSİM

Sürgün ve kırımını takiben Dersim içlerine sığınan Ermenilerin bir süre burada barınarak Erzincan üzerinden Kafkas bölgesine geçmeleri her iki kitapta da az çok konu ediliyor. Dersim aşiretlerinin koruyucu tutumunu somutlayan örnekler de yine sırasıyla aktaracağımız bu kesitler içinde geçiyor.

Tehcir mağduru Ermenilere bireysel planda sahip çıkma örnekleri ülkenin dört bir yanından gösterilebilir. Ender bazı yerlerde aşiret veya sülale halinde, bir ağanın yada beyin ağırlığını koymasıyla koruyucu davrananlar da olmuştur. Ama bölge olarak daha yaygın korumanın yegane örneğini verebilen Dersim'dir. İç Dersim'in yarı-bağımsız konumu bunun için elverişli bir zemin oluştururken, Kızılbaş-Zaza-Kürt aşiretlerin eskiden beri Ermenilerle iyi olan ilişkileri ve mazlumu kayırmaya yatkın hümanist özellikleri çekim merkezi olmasını sağlar. Bu sayede sürgünden kaçan yakın çevrelerin Ermenileri Dersim içlerine sığınma imkanı bulur, bir yıl kadar güvendikleri aşiretler arasında korunur, sonra Munzur-Mercan gediklerinden Erzincan'a geçer ve Rusların savaştan çekilmesini takiben Ermeni gönüllü birlikleri eşliğinde Kafkas bölgesine ulaşırlar. Bu şekilde kırımdan kurtulan Ermenilerin sayısı hakkında değişik kaynakların verdiği rakamlar 10 bin ile 30 bin arasında değişiyor. Her halukarda bu sığınma olanağı toplu imha yolundaki Ermeni halkı için büyük bir önem arzeder ve minnet duyguları ile anılır.

Aşağıda ayrıntıları verilecek olan bu sahip çıkma olayının en değerli yanı, devlet tarafından Ermenilerin teslim edilmesine dair yapılan çağrı ve tehditlere Dersim aşiret liderlerinden bir çoğunun kararlı ve onurlu bir karşı duruş gösterebilmiş olmasıdır. Eldeki kitapların yazarları bu gibi örnekleri kendi duydukları ölçüde aktarmışlar. Etkin şekilde koruyucu rol oynayan öncü kişiler burada sözü edilen isimlerle sınırlı değildir şüphesiz. Aksi yönde anılan örneklerin de benzerleri olmuştur muhakkak. Ama bilinenlerden hareketle, ağır basan tarafın koruma-kollama ve dayanışma olduğu rahatlıkla söylenebilir. Somut tanıklıklar her ne kadar sınırlı da olsa, çizilen genel tablo Dersimliler için oldukça gurur verici sayılır.

Daha sonra Dersim halkına yaşatılan 1937-38 felaketi ile devlet biraz da bu koruyuculuğun hesabını sormak istemiş gibidir. 1915'ten sonra Türk devletinin işlediği en büyük çaplı insanlık suçu da yine soykırım özelliklerini taşıyan bu imha hareketinde görülür. Her iki büyük trajedinin kurbanlarını saygıyla anarak onları buluşturan süreçle ilgili somut bilgileri aktarmaya geçelim.

ÇEMİŞGEZEKLİ GÖÇMENLERİN DERSİM ANILARI

«Kırımdan ve sürgünden kaçarak Dersim Kürtleri içine sığınan Ermeniler bir şekilde varlıklarını sürdürürler. Kimileri zanaatkâr (nalbant, ayakkabıcı, marangoz, yapı ustası vb.)

olarak, kimileri de çobanlık yaparak Kürtler içinde yer ve ekmek bulur. Ama özellikle bu gibi işleri yapamayacak durumda olan erkeksiz kadınların durumu zordu.

Dersim'e sığınan Ermenilerin çoğu Koçuşağı aşiretini daha güvenilir bularak onun etrafında hareket eder. Karaballılara pek güvenmezler. Bu güvensizlikte Diab Ağa'nın 12 Ermeni kaçağını hükümete teslim etmesi ve Hımayak Takvoryan'ın katli olayları rol oynar.

Çemişgezek'in kaymakamı Hımayak'ı ele geçiremeyince Karaballı Kemo'ya onun başı için 50 altın vaad eder. Hımayak o sırada silahsız olarak Kemo'nun yanına sığınmıştır. Kemo Hımayak'ın Otskeğ'e sığınmış ailesini gidip getirmek için onu ikna eder. Beraber yola çıkarlar. Xıntoruk denilen mevkiye yetiştiklerinde Kemo bir bahaneyle geride kalır ve Hımayak'a sırtından ateş eder. Onu düşürdükten sonra başını keser ve kaymakama götürür. Kaymakam ona övgüler düzer ve cebinden çıkarttığı bir altını verirken "kalanı için Uşpak mahallesinden istediğin kadar ganimet götürebilirsin" der. Hayal kırıklığına uğrayan Kemo kızgın ve pişman şekilde evine döner, kendi adamları yanında kaymakamı kınayan sözler eder.

Levon Sulduryan'ın anlatımına göre, İdara bu olayı duyunca, Kürtlerin şerefini ayaklar altına almış olan Kemo'ya kinlenir. Bir gün Kemo korek tarlasını sularken İdara gidip onu yanına çağırır. Kemo yaklaşınca İdara silahını çekip onun göğsüne dayar; "Sen ki Hımayak'ı öldürdün, böyle alından vursaydın, sen Kürdün adını rezil ettin" diyerek tetiği çeker ve onu öldürür.

Yukarda anıldığı gibi Diab Ağa 1915'te kendi köyüne sığınan 10-15 Ermeni gencini hükümete teslim etmişti. Akaraklı Minasyan Minas'ın (Garo) anlattığına göre 1915'te Diab Ağa ayrıca kendi köyündeki yerleşik Ermenileri de hükümete teslim etme niyetindeymiş. Fakat onun büyük oğlu Hasan Ağa bu konuda kendisine muhalefet etmiş: "Bütün Kürt aşiretleri hiç tanımadıkları Ermeni göçmenlerini aralarına almış ve hükümetin talebini bir şey yerine koymuyorlar. Eğer biz beraber büyüdüğümüz kendi Ermenilerimizi teslim edersek, öteki aşiretler, hatta bizim aşiretin Kürtleri bizim leşimize tükürmezler mi?" diyerek babasını utandırmış ve niyetinden vazgeçirmiş.

Akarak (Akirek) köyünde yerleşikler dışında 25-30 Hazarili ve birkaç Yerits Akaraklı Ermeni de barınır. Bunlar çoğunlukla yerleşik Ermenilerin ve özellikle Minasyan Sarkis'in evinde kalırlar. Akarak'a sığınan Ermeniler 1916 Ağustos'una kadar orada idare eder ve sonra Diab'ın adamları öncülüğünde Erzincan'a geçerler. Orada yerleşikler dışında Andreasyan ailesi kalmaya devam eder,

Dersim'deki en güçlü aşiret reisi İdara'nın çevresinde daha çok Ermeni göçmeni toplanmıştı. Başka bir çok aşiretler İdara'nın tavrına bakarak tavır belirliyordu. Ermenilerin teslim edilmesine dair hükümetin çağrılarına karşı İdara ciddi bir karşı duruş sergileyince ötekiler de bunu şeref ve haysiyet meselesi olarak görüp Ermenilere sahip çıkmada kararlı davrandılar.

Tabi ki aşiretler ve yöneticileri içinde de farklı karakter sahipleri mevcuttur. Dolayısıyla çıkarıcı davranan ve teslim edenler de olur. Ama çoklukla Dersimliler onuruna düşkün ve Ermeni sever insanlar olarak bu zor dönemde sığınanlara sahip çıkmasını bilir. Hükümetin

kışkırtması ve teşvikiyle komşu sürgün bölgelerinde Ermeni mallarının talanına katılan Dersimliler de olmuştur. Ama bu onların 6 bin (kimilerine göre 10 bin) Ermeni hayatını kurtarmış olmaları gerçeğinin yanında önemsiz kalır.

Sürgün günleri öncesinde Kürt ağalarından bazıları kendi adamları ve katırlarıyla tanıdık Ermenileri alıp yanlarına getirmek isterler. Fakat Ermenilerden bazıları sürgün söylentisinin onlar tarafından kendi mallarına konmak amacıyla uydurulan bir şey olduğunu sanarak bu önerileri reddederler. Her red edişin nedeni de aynı değildir. Örneğin Beko Ağa'nın Der Rupen isimli keşişe yaptığı öneriyi o çok metanetli bir şekilde "kendisinin ruhani lider olarak halkının yanında bulunmak zorunda olduğunu ve ucunda ölüm de olsa halkıyla beraber sürgüne gitmeyi tercih edeceğini" söyleyerek reddeder. Karısı da çocuklarıyla beraber onun yolunu izler.

Pilibos Pağikyan yazıyor ki, 1915'in yazında Kalan aşiretinin büyük şeyhi Tağar'a gitmiş ve Ermenileri ne pahasına olursa olsun savunmak gerektiğini, kendi inançları ile onların arasında çok az farklılık olduğunu vaaz etmiş. Pağikyan ona Timur-Lenk'in akınları zamanında Dersim'in direndiği ve Ermenilerin de burada savunma yaptıklarını hatırlatınca şeyh şöyle cevaplamış: Timur-Lenk zamanında Dersim'de Ermeni ve Kürt farklılığı yoktu, hepsi de bir halktı. Ve eklemiş ki; "Ermeniler tarihi yazarlar, düşman onları kırarak yazdıkları tarihi de yakar. Kürtler ise tarihi sözlü olarak nesilden nesile aktarırlar ve kırılmakla bitirilemedikleri için tarih de soyları ile birlikte yaşar". (5)

Ermenileri samimi şekilde savunan aşiret liderlerinden bazı isimler ve olaylar somut olarak anılmakta:

Karaballı, Ferhatuşağı kolundan (6) Diab'ın amca oğlu Küçük Ağa kendi oturduğu Xardışar (Hadişar) köyüne toplu halde sığınan Hağtuk (Ahtük) Ermenilerini binbaşıya teslim etmediği gibi yedirip içirdikten sonra kim hangi ağanın yanına gitmek istiyorsa silahlı adamlarının koruması altında göndermiş.

Aynı şekilde Koçuşaklı İdara (İbrahim Ağa) ve Kerikuşaklı Beko Ağa çok içten ve sıcak sahiplenme göstermişler.

İdara 1908 Kürt isyanı nedeniyle Diab Ağa ile birlikte Diyarbakır zindanında hapis yatarken bir Ermeni kadını kendilerine sık sık yiyecek getirirmiş. Birgün de İdara ondan kalın bir ip ve bıçak getirmesini rica etmiş. Kadın bu isteğini ustalıkla yerine getirmiş. Bu sayede hapisten firar etmeyi başaran İdara, yolda kendisinin kim olduğuyla ilgilenen bir Türklerle karşılaşır. Hiç ses çıkartmadan onun iki kulağını keserek yoluna devam eder, Bozan ve Amutka'ya ulaşır. Hükümet artık onun izini sürmekten vazgeçer.

Nişan Akkaşyan şunları anlatıyor:

Hozat'ın Mutasarrıfı, İbrahim Ağa'ya (İdara'ya) resmi bir yazı gönderir ve Dersim Kürtleri arasında saklanan 10 bin Ermeninin hükümete teslim edilmesini ister. Bunun üzerine Kormışka'da bir toplantı düzenlenir. Bu toplantıya Xardışar'dan Küçük Ağa, Kalecik'ten Sedxan Ağa, Amutka'dan İdara, Kormışka'dan (ev sahibi olarak) Beko Ağa katılır.

Toplantıda Osmanlı Türkçesini iyi bilen okur-yazar kişi olarak hazır bulunan Nişan Akkaşyan

ise Kangırozlu Seyit Ağa tarafından gönderilmiş. Seyit Ağa Koçuşaklı olmasına rağmen kararsız ve ikircikli bir tavır içindeymiş. Hükümetle devamlı ilişkileri olduğundan hatırını düşürmemek için iki-üç kişiyi teslim etmiş. Hükümet tarafından gönderilen yazının muhtevası şöyleymiş:

“Saygıdeğer Seyit Ağa ve Aşiret Reisleri;

. . . Niçin kurşundan yada nikelden yapılmış haça inanır ve yanınızda bulunan 10 bin Ermeniye hükümete teslim etmekten kaçınırsınız? Biz ve siz aynı dine mensup olarak dostluk ve kardeşlik içinde hareket etmeliyiz. . . ”

Yazıyı getiren jandarmaları ağırladıktan sonra kendilerine ayrılan odada gidip dinlenmelerini önerirler. Mevcut olanlardan başka Kangırozlu Seyit ve Cafer Ağalar, Ağzunikli Mahmut Ağa, Puko ve Mılla Dayı da gelir. Nışan Akkaşyan’a şu cevabı yazdırırlar.

“Saygıdeğer Efendi,

Yüce makamınızın bildirimini okuyarak öğrenmiş olduk ki, bizden içimizde bulunan Ermenilerin bütünüyle teslim edilmesini istiyorsunuz. Yüce makamınızın emri başımızın üstüne. Fakat yüce makamınıza malum olsun ki, bizim içimizde malesef iki ihtiyar dışında Ermeni yoktur. Biri nalbant, öteki semerci olarak bize çok gerekli olduklarından onları saklamaktayız. Eğer duysak ki dünya üzerinde başka hiç Ermeni kalmamış, onları da biz öldürür ve bitiririz.

Sadık kullarınız. (İmzalar)”.

Bu cevap üzerinden bir hafta geçmeden Hozat mutasarrıfı bir düzine jandarma eşliğinde daha sert bir yazılı ültimatom gönderir İdara’ya. Yazıyı tekrar Nışan Akkaşyan okur.

Yine Kormışka’da Beko’nun evinde toplanırlar. Bu defa öncekinden daha fazla sayıda aşiret reisleri ve önde gelenler mevcuttur. Uzun uzun görüşür, tartışır, fikir alış-verişi yaparlar. İdara bir kaç ihtiyar ve kocakarı gönderip ‘olanı budur’ diye tavır sürdürme eğilimindedir. Onun bu görüşünü açıklaması üzerine hepsi susar. Yüzleri donuklaşmış ve soran gözlerle evsahibi Beko’ya dönerler, onun fikrini duymak için. Beko şöyle konuşur:

“Benim yanımda erkek ve kadın toplam 24 Ermeni var. Ben onların saçının bir telini de teslim etmem”. Ve sözünü İdara’ya yönelterek sürdürür: “İbrahim Ağa, sen ki Türk hükümeti tarafından hapsedilmiş ve Diyarbakır zindanından kaçmış adamsın; hükümet seni ele geçirse bedeninden geriye bırakacağı en büyük parça kulağın olur. Ben ise Kıneli’deki toprak meselesiyle ilgili sık sık hükümet kapılarındayım. Ben ki korkmuyorum, sen neden korkarsın? . . .”.

Bu sözün üzerine Beko’nun kardeşi Mehmet, elindeki deyneği havaya kaldırıp misafirler içinde dikilir ve şu çağrıyla yazar: “Kardeşimin sözleriyle hemfikir olan bu deyneği öperek Ermenileri teslim etmemeye yemin etsin. Bu Hazreti Hızır’ın deyneğidir. Hızır’ı seven öpsün! . . .”.

Bu çağrı üzerine bütün ağalar ayağa kalkar ve huşu içinde deyneği öperek bir tek Ermeni bile teslim etmemek üzere yemin ederler. Böylece ikinci defa kesin bir red cevabı yazarak

jandarmalara verir ve gönderirler. Bu yeminli kararlılığın haberi çabucak bütün Dersim'e yayılır. Ondan sonra hiç kimse büyük ağaların yeminine karşı bir iş yapmaya cesaret edemedi ve bir daha Ermeni teslim edilmedi Türklere.

Anlatılan bir başka olay da şöyle:

Ağzunikli Mehmet Ağa'nın yanına Şebinkarahisarlı üç genç sığınmışlardı. Bir gün onlar ağaç dibinde oturmuşken Hozat'tan Çemişgezek'e gitmekte olan bir grup jandarma kılık kıyafetlerinden onların Ermeni olduklarını anlar ve tutuklayıp beraber götürürler. Mehmet Ağa bunu duyunca çok öfkelenir. Kendi şerefinin ayaklar altına alındığını hissederek hemen Çemişgezek kaymakamına bir mektup gönderir. Köyünden götürülen üç gencin kendi zanaatkârları olduğunu belirterek sağ salim iade edilmelerini rica eder. Bunun üzerine kaymakam onları yine jandarma eşliğinde Ağzunik'e geri gönderir.

Dersim Ermeniler için güvenilir bir sığınma alanı olur, ama ekonomik kaynakların kıtlığı, iş ve aş bulma zorluğu göçmenlerin burada barınmasını güçleştirir. Dağlara çıkmış olan Ermeni kaçakları kış ağzına kadar orda burda karın tokluğuna çalışarak idare ederler. Yaz çalışmaları bitip de Dersim'in dağı düzü kar tutmaya başlayınca başta kadınlar olmak üzere kaçakların çoğu mağdur olmaya başlar. Açlık ve hastalıktan kırılanlar olur.

Bu şartlar altında bazıları tehlikeyi göze alarak kendi köyelerine geri dönerler. Örneğin Mamsa'ya 57 kişi dönüş yapar. Bunun 32'si köyün yerlileri, ötekiler komşu köylerden ve bir kaç başka bölgedendir. Köyün Hay-Horomları geri gelen yerlilerin evlerine yerleşmelerine engel olurlar, çünkü kendileri işgal etmiştir.

Bir kaç kadın çocuklarıyla Sisna'ya gider. Daha önce Yelisyan ailesinden 6 kişi geri gelmiştir. Bunlar İstanbul'dan XarPERT'e görevli gönderilen Sisnalı iki Türk aracılığıyla Çemişgezekli sürgün kafilesi içinden ayrılıp köye gönderilmiştir.

Yerits Akaraklı 10-12 kadın kendi çocuklarıyla Morışxan'a sığınır. Bunlardan bazıları 1916'da Erzincan'a geçer, bazılarının akibeti meçhul kalır. Murnayi'ye geri dönen üç ihtiyarı Derviş'in Ahmet katleder ve böylece kendi elleriyle öldürdüğü Ermenilerin sayısını 100'e tamamlamış olmakla övünür.

Geri dönenlerin tamamına yakını çalışan erkekleri olmayan çaresiz kadınlardır. Bazıları evlenerek orada kalır.

Kırım ve sürgün büyük çapta gerçekleşikten sonra ABD'nin girişimi ve Almanya'nın Türk hükümetine etkisiyle, Protestan Ermenilerin sürgünden muaf tutulmaları, bunlardan sürülmüş olanların geri dönüşüne müsaade edilmesi yönünde bir karar alınır. Bu haberi duyan dağdaki Protestan Ermeniler güvenmedikleri için dönmezler. Yalnız Tatyana Vartuhi ve annesi, akrabalarından üç genç kızla birlikte Uşpak'a dönüş yaparlar. Sonra ne oldukları bilinmez.

1916 baharında Rus ordusu tarafından Erzurum'un kuşatıldığı haberi yayıldığı sırada Dersim Kürtlerinin Çemişgezek'teki Türk köyleri üzerine baskınları da artar. Türk yönetimi Ermeni tehcirini uyguladığı dönem Kürtlerin işbirliğini sağlamak için onlara taşınır Ermeni mallarının savaş ganimeti gibi yağmalanmasını serbest etmiştir. Bununla aynı zamanda onların gönlünü

kazanarak savaş şartları içinde devletin başına bela olmalarını önlemek istemiştir. Ama Kürtler yine de fırsat buldukça Türk köyleri ve şehirleri üzerine saldırma eğilimini sürdürür.

Bu nedenle Türkler, Ermenilerden boşalan Uşpak mahallesini Kürtler için bir saldırı üssü olmasın diye hemen yıkıma uğratırlar. Orada yalnızca Tatyanyanlar ile Güleseryanlar'ın evleri korunur ve gerek Kürtlerin ani saldırılarına karşı koymak, gerekse Ermeni kaçaklarından geri dönenleri tuzağa düşürmek için bu evlere karakol kurulur. Bu evlerin dışında kuzey-doğudaki yüksek kayanın üzerine de mevzi yapılmış ve bekçi askerler dikilmişti. Bunlar Uşpak mahallesinde saklanmış aile fertlerini kaçırmaya gelen Xaçadur Dirikyan'ı yakalar ve eziyet ederek öldürürler.

Bekçilerin varlığına rağmen Uşpaklı kaçak Ermeniler evler içinde saklanmış erzakları götürmek için temkinli şekilde mahalleye giderlermiş. Simon ve Pilibos Pağikyan kardeşler buna ilişkin anılar anlatıyorlar:

“Otskeğ (Uskeğ) ile Uşpak arasında Kartalkaya denilen bir mevki vardı. Kürtler ile Türkler arasında doğal askeri sınır oluşturan bu mevki bizim barınağımız haline gelmişti. Topladığımız buğdayı Tağar'a taşımak için bu kayalık mevkide saklardık. Öyle elverişli bir yerdi ki orada dut da kuruturduk.

Bir gün biz Sağu'nun mahallesinden buğday taşırken bekçilerin dikkatini çektik, ama güvenli şekilde uzaklaştık. Takibe çıkan askerler sonra bizim yerimize Kürtlerle karşılaşmışlar. İki grup arasındaki çatışma bizim barındığımız mevkiye ulaşır. Biz orada değiliz, fakat topladığımız erzak orda duruyor. İki Türk askeri o mevkide vurulur. Kürtler onların silahlarını almaya gider ve bizim kurutulmuş dutları da beraber götürürler. Türkler de cesetlerini almaya gelir. Ondan sonra o mevkiyi kullanmaktan vazgeçtik”.

Kürtlerle beraber baskınlara giden Ermeniler de olur. Bunlar içinde en ünlüsü Boğos Mengişyan'dır. O İdara'nın himayesi altında 12-15 kişiden oluşan bir Kürt grubuna sahiptir. Baskınlara yalnızca intikam duygusuyla katılır ve elde edilen mallardan payına düşeni arkadaşlarına bırakır. Çünkü kendisi nalbant olarak ailesini geçindirme durumundadır. Kürtler arasında saygın bir yer tutmuştur. Merger Sukiasyan İdara ile Boğos'un dostluğu hakkında şunları yazıyor:

“1917'nin Eylülünde İdara 25 silahlı adamıyla Çemişgezek'e gider. Onlarla beraber Mengişyan Boğos da vardır. Nedendir bilinmez Boğos gruptan ayrı düşer ve Türkler onu yakalar. İdara bunu duyunca adamlarıyla beraber hükümet konağına gider ve kaymakama ultimatoma verir: ‘Şu filanca yerde bekleyeceğim. Eğer istediğim süre içinde Boğos'u bana iade etmezsen bu konağı yakarım!’. Onun belirttiği saatten önce Boğos'u kendisine teslim ederler.

Boğos sonraki yıllar da Kürtler arasında yaşar ve görünüş olarak onlardan ayırt edilemeyecek kadar uyumlu davranır. Ama şehirde büyük küçük kendisini tanıdığı için merkeze gitmekten sakınır.

Minas Minasyan'ın anlattığına göre, 1925'te Xarper-Mezre'ye nal vs. almaya gider. Her zamanki gibi Dersim'den tanıdığı kalaycı dostunun evinde konaklar. Ama daha önceden

çatışmalı olduğu Birexili Türklerden iki kardeş çarşıda onu tanıyıp takibe alır ve polise haber verirler. Kaldığı eve ani baskın düzenleyen hükümet güçleri onu silahına davranmaya fırsat kalmadan yakalar.

Hakkında griyaben verilmiş idam kararı bulunan Boğos'u ertesi sabah zincirli halde meydana getirir ve darağacına çıkartırlar. Onun efsanevi ününü duyan halk meydana toplanır. Kalabalık içinde bulunan Xarpertli Sarkis Demirciyan (daha sonra Ermenistan'da yaşayan) şu tanıklığını anlatır:

“Boğos zincirlerini şakırdatarak başı dik ve gururlu şekilde yürüyordu. Cellatlarını küçümseyen bir edayla yükseldi ölüm sandalyesine. Son sözünü sorduklarında ‘Hiç bir diyeceğim yok. Sizden af dilemiyorum. Rahat vicdanımla öleceğim. Çünkü halkıma karşı görevimi yerine getirdim. Yalnız bir şey isteyeceğim; bir elimi serbest bırakın ki urganı boynuma kendim geçireyim. Korkmayın, kaçmam! . . .’ Fakat urganı kendileri geçirdiler, sandalyeyi ise onlara bırakmadan Boğos itti ayağıyla ve asıldı. Kalabalık içinde bazıları onun onurlu duruşu ve sözlerinden etkilenmiş, ‘yazık oldu, böyle yürekli bir adam asılmamalıydı’ derken, çokları da ‘oh oldu’ diyerek memnuniyetini dışa vurdu”.

On yıl boyunca Boğos'un yaşadıkları ve yaptıkları yazılacak olsa büyükçe bir cilt olurdu. Mengişyan Boğos asılırken 55 yaşlarında olmalıydı.

Kürtlerle işbirliği yapan Ermenilerden ayrıca Sarkis Yazıcıyan ve Krikor Şahtanyan ünlenmişlerdi. Bunlar Setırğa ve Barasor'un Çaybağlar köyü ile şehire yapılan talan hareketlerine katılmışlardı. Kısmen Çemişgezekli Yeğiya Tuxmanyanyan da katılmıştı bu gibi eylemlere. Onun Dersim'e kaçış öncesi yaşadıkları çok ilginçtir. O Xarpert'in Amele Taburu içinde askerlik yaparken Ermenilerden oluşan taburun bütün mensuplarıyla birlikte elleri bağlı şekilde Gaban-Maden yakınlarındaki derin bir derenin içine öldürülmeye götürülür. Yolda kendi yanında yürüyen jandarmaya cebindeki çok değerli bir fildişi kadın tarağını gösterip ona karşılık elinin bağına gevşetmesini rica eder. Jandarma önce isteksiz davranır, ama sonra tarağı alarak bağı yeterince gevşetir.

Katliam mevkiine ulaşırlar. Kurşuna dizme işlemi başlayınca 400 kişi büyük bir çırpınış ve yakarışla birbirine girerken Yeğiya ellerini kurtarmış olarak yakındaki bir kayanın çalılık yarığına gizlenir. Akşam herşey durulduktan sonra Çemişgezek'e doğru yola çıkar. Nehri yüzerek geçer ve iki gün içinde şehre ulaşır. Şehir Ermenilerden arındırılmış olduğu için iki gün de Tsıkdik mağaralarında kalır ve sonra Dersim'e geçer. Oradan da zamanı gelince Erzincan yoluyla Kafkas bölgesine.

Kürtlerle birlikte hareket eden kaçak Ermeniler kendilerini yaşattıkları gibi başkalarına da yardım etmişler. Fakat bölgeye sığınan Ermenilerin çoğu yokluk içinde yaban bitkiler ve özellikle pırpır otuyla beslenmiş. Bunun üzerine özel bir türkü de yakmışlar.

Rus ordusunun Erzincan'a girdiği haberi Dersim'e sığınmış olan binlerce Ermeninin yüreklerini sevinçle doldurur. Hemen 65 kişilik bir grup oluştururlar. Gözerek'in sahibi Koçuşaklı Seyit Ağa ile Tağar'ın sahibi Memile Ağa öncülüğünde Erzincan'a doğru yola

çıkarlar. Bu ilk giden grup içinde Çemişgezek Uşpak'tan Pilibos Pağikyan, Canik ve Ardaş Sarikeşişyan, Hagop Hagopyan gibi isimler vardır.

Haber aynı zamanda Çemişgezek'e ulaşır ve orada Türklerin yanında kalan Pırpıryan, Dzağikyan, Sursuryan, Andreasyan aileleri ile daha başkaları, hatta köylerde yarı-gizli yaşayanlar kaçıp Dersim'e gelirler. Yol bilmeyen çocukları Kürtlerle anlaşır, gelip götürürler. Oradan da Erzincan'a. Fakat Çemişgezek'te Türklerle zoraki evlenmiş olan ve kilit altında tutulan Ermeni kadınları ister istemez kalırlar.

Hazarili Andreasyan Aleksan, karısı İsguhi ve oğlu Vartkes, ayrıca Boyacıyan Varteres ve karısı Uşpaklı Yeğisapet, Akarak köyünde (Diab Ağa'nın yanında) kalmışlar.

Sukoyan Sarkis, Ağazaryan Boğos, ve Kúpeliyan Altun, ki 1915'te Hüseyin Ağa'nın sözlerine aldanarak Hağtuk'a geri dönmüşlerdi, orada kalmaya devam ederler. » (H. Kasparyan, Age, s. 429-437 ve 447-451).

ÇARSANCAKLI GÖÇMENLERİN DERSİM ANILARI

Çarsancak köylerinde yaşayan Ermenilerin bir kısmı kırımdan 30-40 yıl önce Dersim içlerinden (özellikle Kızıl Kilise'ye bağlı Derovan ve Hakis taraflarından) buraya göç etmiş olan Mirakyan aşiretinin nesilleridir. Dersim'de köklü bir geçmişi olan Mirakyan Ermeni aşireti hakkındaki bölük pörçük bilgileri özel bir başlık altında ayrıca topladık. Ama burada konumuzla ilgili kısa bir bölümü aktarmak yerinde olur:

1915 Ermeni kırımı sırasında Mirakyanlı bazı aileler Çarsancak köylerinden kaçarak Tujik dağı ve Xuti deresi taraflarında eski dostları olan Kürt aşiretlerinin yanına sığınır. Daha sonra bunların bir kısmı Rus orduları ve Ermeni gönüllü birliklerinin yardımıyla Kafkas Ermenistan'ına geçerler. "Çarsancak Ermenileri Tarihi"nin yazarı Kevork Yerevanyan on yıllar sonra Lübnan'da karşılaştığı Sultan Mirakyan isimli yaşlı kadından o dönemin hatıralarını dinler ve kitabında aktarır. Göktepelî Ahmet Bey'e ait Şordan köyünden Giragos Mirakyan'ın hanımı olduğunu belirten Sultan Mirakyan şunları anlatır:

"Önceki talan senesinde (1895) beni Şordan'a gelin götürdüler. Ben Basu'lu Yervan'lardan Vartan'ın kızıyım. Eşim Giragos Mirakyan'ın iki kardeşi vardı; Gilo (Güleser) ve Boğos. Eşimin önceki hanımından olan Miro isminde bir oğlu vardı.

Peri ve köylerindeki Ermenileri kırmaya başladıkları zaman (1915) Haydaran aşiretinden Hıdır Ağa Şordan'a geldi ve bizleri ailelerimizle Haydaran'a götürdü. Üç yıl boyunca orada kaldık. Benim üç oğlum vardı: İsrayel, Arslan ve Manuk. Haydaran'da bulunduğumuz yıllar içinde bir oğlum daha oldu; onun ismini de Haydar koyduk. Üvey oğlum Miro'nun iki oğlu vardı; Şahin ve Krikor".

Yazar ona ailesinden kimlerin sağ kaldığını sorunca yaşlı kadın gözleri dolarak ve ah çekerek şöyle cevaplar:

"Kurbanım size, oğullarım sağ olsalardı eğer ben böyle kapı ardında kalır mıydım? Hepsi de öldüler. Yalnız üvey oğlumun çocukları Şahin ve Krikor Ermenistan'a gidebildiler ve şimdi oradalar. Bir de eşimin kardeşi Boğos Mirakyan Amerika'ya ulaşmıştı, o da orada ölmüş".

Yaşlı kadının eşi Giragos Mirakyan hakkında anlattıklarını ise yazar kendi gözlemleri ve topladığı başka verilerle birleştirerek şöyle özetliyor:

“1915’te bütün Çarsancak Ermenileri ölüm yolculuğuna çıkarılmıştı. Kadınlar, kızlar ve çocuklar da sürgün kabileleri içindeydi. Çarsancak’ta Ermeni soluğu kalmamıştı artık. 1916’da bağımsız Dersim’in aşiretleri Çarsancak bölgesine silahlı akın yaparlar; Mazgirt, Hozat, Peri, Pertek üzerinden Kharpert’e kadar beylerin ganimet diye paylaştığı Ermeni mallarını ve aynı zamanda Türk mülklerini yağma ve talan ederler.

Bu akın sırasında Dersimliler’in saflarında Giragos Mirakyan da vardır. Sürülen ve kırılan Ermeniler’in intikamını alma duygusuyla dolu Giragos bir zamanlar cıvıl cıvıl Ermeni nüfusuyla meskun Peri şehrini ıssız ve insansız bulunca bütün evleri ateşe verir.

Kürtlerle birlikte Haydaran’a geri dönen Giragos 1918’e kadar orada kalır. Orada olduğunu duyan Göktepelî Ahmet Bey kendisini tekrar yanına çağırır. Giragos ailesiyle birlikte Göktepe’ye taşınır. Sinsi Ahmet Bey kendisini kandırıp Xarpert’e götürür ve Türk hükümetine teslim eder. Giragos Mazgirt kaymakamını öldürme ithamıyla tutuklanır ve hapsedildiği zindanda işkenceyle katledilir.

Sözü edilen Ahmet Bey 1920 yıllarında Pağnik’li Mehmet Bey’le yeniden kavgaya tutuşur. Mehmet Bey yanına İzol aşiretini almıştır. Ahmet Bey ise Yusufan, Demenan ve Xıran aşiretlerinden bir miktar silahlı adam toplamıştır. İki tarafın kiraladığı savaşçılar haftalar boyunca birbirini kırar, fakat yenilemezler. Ahmet Bey dara düşmüş halde konağına topladığı bir düzine Xıranlı’ya öfkeyle bağıır: ‘Beş haftadır İzollara karşı savaşıyor ve yenemiyorsunuz. Eğer ki benim marabam Miraklı Giragos kendi oğullarıyla beraber yanımda olsaydı şimdi bu kavgaya çoktan bizim lehimize bitmiş olurdu’.

Bu beyler ki Ermeni çiftçilerin emeği sayesinde palazlanmışlardı, sonsuz sömürüp talan ettikten sonra onları, silahlı gücünden istifade ettikleri Miraklı yiğitleri de harcamaktan çekinmediler.

Mirakyanlar’dan hayatta kalanlar Ermenistan, Lübnan, Fransa ve Amerika’ya dağılmış olarak yaşamakta, kendileriyle beraber atalarının şanlı geçmişini ve ulusal gururunu da yaşatmaktalar. ” (K. Yerevanyan, Çarsancak Ermenileri Tarihi, s. 106-110).

Burada eklemek gerekir ki, Mirakyan aşiretinden hayatta kalanların bir kısmı başka ülkelere dağılırken Dersim içinde ve Çarsancak köylerinde kalanlar da olmuştur. Yurtlarında kalabilen az sayıdaki Miraklı Ermeniler kimliklerini saklamayı dayatan koşullar içinde kendilerine yakın buldukları Alevî Kürtlerle kaynaşırken artık konuşulamayan ana dillerini nesilden nesile yitirmiş, fakat dedelerinin isimleriyle birlikte kendi etnik kökenlerini bugünlere kadar belleklerinde canlı tutmuşlardır. Özellikle direnişçi bir geçmişi ifade ettiğinden dolayı “Mirakyan soyundan gelmek” onlar için bir gurur kaynağı olmaya devam ediyor.

Kırım yıllarına dair anlatımları büyüklerinden dinleyen, şimdi 84 yaşında olan ve Fransa’da yaşayan Sultan Çolak’ın verdiği bazı sözlü bilgileri buraya eklemek gerekir. Sultan Ana’nın annesi Şordan’dan, babası Danaburan’dan, her ikisi de Mirakyan kökenli. Annesi Menü’sün üç erkek, bir de kız kardeşi varmış: Depan, Mardik, Manuk ve Sultan (ki onun adını kendisine

vermişler). Depan 1915'ten önce Amerika'ya göç etmiş, onunla 1938'e kadar bağları devam etmiş, ancak 38 sürgünü olarak buradakiler Kütahya'ya gidince bağları kopmuş. Sultan Çolak'ın annesi babasıyla evlenince Danaburan'a yerleşmiş. Bir senelik gelin iken seferberlik olmuş. Çarsancak tarafında Ermenileri kırmaya ve sürmeye başlamışlar. Dersim'den Fındık Ağa ve onun babası Kamer Ağa bunları alıp Dersim'e götürmüş. Devlet isteyince yok demişler. Götürdükleri Ermeniler zanaatkarmış. Sultan Ana'nın babası dokumacı, dayısı kalaycı olarak Dersimli dostlarına yararlı olmuşlar.

Sultan Ana 1938 sürgününde tanışıp evlenmiş olduğu kendi rahmetli eşi Şahin Çolak'ın büyükleri ve geçmişinden de söz ediyor. Onlar da Mirakyan aşiretinden olup Seyit Rıza'nın köyü olarak bilinen Ağdat'da yaşarlarmış. Şahin Amca'nın babası Serop Ağa 1938'den yıllar önce düşmanları tarafından zehirlenerek öldürülmüş. Seyit Rıza ona çok güvenir ve "ben ölürsem puşimi Serop Ağa taşıyın" dermiş. Serop'un babası Manuk, onun da babası Katırcı Mardik'miş. Katır kervanlarıyla ticaret yaptığı için öyle anılmış. Daha önceki nesilleri Ağdat'a pek uzak olmayan Halvori'de yaşamışlar. Orada yüzlerce yıllık bir geçmişleri varmış. Halvori köyü, yakınındaki Surp Garabet Vankı (Manastırı) ile ünlüdür. Şahin Çolak'ın babası Serop, amcaları Mardik ve Epil, ninesi Kohar, annesi Sultan; bütün aile Ermenice bilirmiş. Kendisi de küçüklüğünde öğrendiği Ermeniceyi unutmamış, ama sonraki nesillere öğretme imkanı bulamamışlar.

Çarsancak tarafında kalanlar ağaların korkusundan kendi kimliklerini ve dini inançlarını saklamış. Dersim'de bazıları Hristiyanlığı sürdürmüş. Bazıları Aleviliğe adapte olmuş, ama yine eski inanç ve geleneklerini (Surp Sarkis, Gağant, Zadik, Vartavar vb.) kendi içlerinde yaşatmaya çalışmışlar. 1915'te Çarsancak'tan Dersim'e götürülenler daha çok gençler olmuş. Yerinde kalan yaşlılar ise sürgün ve kırıma tabi tutulmuş. Bir kısmı Pertek taraflarında, hiç kurşun kullanılmadan süngülerle öldürülüp Murat suyuna dökülmüşler.

Pertek'te nehir kıyısındaki yüksek kayalıklardan 150 kadar çocuğun suya atıldığını da Yerevanyan kitabında yazıyor. Pertek Ermenilerinin büyük çoğunluğu sürgüne bile çıkarılmadan yerinde katledilir. Bazıları yine Dersim'e geçerek kurtulur. Bunlardan biri olan Setrak Semerciyan hakkında şu yazılı bilgiler geçiyor:

"1915'te Dersim'de bulunan Pertekli Setrak Semerciyan, bir kaç defa Kürt kıyafetleriyle Xarper'te inip çok sayıda Ermenileri Dersim'e kaçırmıştır. Son defa bizzat gitmek yerine tanıdık Kürtler vasıtasıyla kendi babasını da getirtmek ister. Ama yolda babası yakalanır ve hapsedildiği Mezre'de dayakla öldürülür.

Setrak babasının akibetini öğrenince intikam duygusuyla gözü kara maceralara girişir. 1916'da Dersimli Kürtlerin saldırı gruplarına katılır ve Hozat'a yapılan baskında ünlenir. Xarper'te bunu duyan Türkler korkuya kapılır. "Semerci oğlu geliyor, intikam alacak" söylentisi yayılır.

Dersimliler Türk ordusunun karşı taarruzu üzerine geri çekilince Setrak da onlarla beraber Dersim'e döner. Sonra diğer sığınmacılar gibi Erzincan üzerinden Kafkas bölgesine geçer. Savaşın bitiminde İstanbul'a, oradan Halep'e gider. Ailesinin bazı üyelerini orada bulur ve uzun yıllar sonra da Fransa'ya göç ederler" (K. Yerevanyan, Age, s. 181-182).

Çarsancak'ın Masdan köyünden olup kırım döneminde Dersim'e sığınan Vosgiyan Nalbantyan ise sonradan yaşadığı Fransa'da şu anıları kaleme almış:

“1915'te babamın ayarlaması sonucu ben ve kızım, Pertek jandarmasından Masdanlı Kürt Xoloğlu Devriş'in yardımıyla Peri'den Masdan'a kaçtık. Orada uzun süre saklanmak mümkün olmadığı için Karıntsor'a geçtik. Bir kaç gün sonra duyduk ki Masdan'ın Ermenileri Peri jandarmaları tarafından kurşuna dizilmişler.

1916'da Dersimliler ayaklanırken biz Kürt liderlerden Seyit Kasım'ın yanında bulunuyorduk. Dersimliler ricad ettikleri zaman Seyit Kasım kendi koruması altındaki herkesi Tujik dağının mağaraları içinde sakladı ve bizi Gunde Kureşan'a götürdü. Oradan Kiği yakınlarındaki Xormak (Hormek) aşiretinin yanına geçtik. Çarsancaklı tanıdıklarımızdan Pilo'ların Mayram Bacı ve onun yeğeni Nazo'ların Garabet de oradaydı.

Seyit Kasım öncülüğünde gece vakti Kızıl Kilise'nin doğusuna geçerek biz askeri kuşatma zincirinden kurtulmuş olduk. Bizi takip eden Kürtler büyük kayıplar vermiş. Türk askerleri Kürtlerin bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esir alıp Xarpert'e götürmüşler.

O gece biz Cıvark denilen köye ulaştık. Buranın halkı Seyit Kasım'ın talipleriydi. Bizden önce buraya bizim köyden Xazarlar'ın Ğazar ve kardeşi Harutyun, Toros Nalbantyan ve onun kayını, Karıntsorlu Garabet Nacaryan ve oğlu Giragos gelmişlerdi. Bunlar Seyit Kasım'dan kendilerini Rus sınırına götürmesi için ricada bulunup adam başı birer altın vaad ettiler. O sıralar Rus ordusu Hardif'e kadar ulaşmıştı, Cıvark'tan ayakla iki günlük yol ederdi. Onlar Seyit Kasım'la beraber Rus sınırına gitmiş ve bir Kazak askerin denetiminde Erzurum'a geçmişler.

Toros ve arkadaşları Erzurum'a yetiştikleri gibi Ermeni gönüllü birliklerine katılırlar. Bir kaç ay sonra Toros Erzincan'a gönderilir ve orada Sepasdatsi Murad'ın komutası altında hareket eder. Harutyun ile Ğazar Erzurum'da savaşırlar.

1917 ortalarında Masdan'dan Toros Nalbantyan'ın karısı, kızkardeşi ve dayıoğlu Nışan Tarpinyan çok çileli bir yolculuk sonucu Erzurum'a ulaşırlar. Nışan da orada gönüllü yazılır ve Harutyun Bağdasaryan'ın eşliğinde Komutan Antranik'in birliklerine katılır. Harutyun çatışmalarda büyük cesaret örnekleri sergiler ve kahramanca şehit olur.

Toros geri çekilme gününe kadar Erzincan'da kalır. Türklerle girdikleri bir çatışmada ağır yara alan arkadaşını kendi de yaralı olduğu halde öne atılarak ateş hattının dışına çeker ve esir düşmekten kurtarır. Ermeni gönüllü birlikleri ile Erzurum'a geçen Toros orada kendi çilekeş ailesi ve yakınlarıyla biraraya gelir. Bir kaç hafta sonra topluca Kars'a geçerler. Kars'ın düşmesi üzerine Kara Kilise'ye döner, Tiflis ve Batum'da kalır, nihayet 1923'te Fransa'ya göçerler.

Ben ise o yıllarda Erzincan'a geçmeyip Dersim'de kaldım. Seyit Kasım'ın yanından ayrılınca Mazgirt'in Moxindi köyüne yerleştim. 1923'te Halep'e gittim ve oradan da Fransa'ya göç ettim”. (K. Yerevanyan, Age, s. 196-198).

Bu tanıklığı yapan Voskiyan Nalbantyan, aynı zamanda Bağin köyünde yaşananlara dair önemli bilgiler veriyor. Bağin Mazgirt'in ve Dersim'in en eski yerleşim alanlarından biridir.

Ünlü Bağın Kalesi Urartular zamanında yapılmış. Yunanlı tarihçi Ksenofon'un anlatımına göre Med istilasında Ermeniler Mazgirt ve Bağın kalelerine sığınarak kendilerini korumuşlar. Tarihte bir kale-kent olarak geçen Bağın sonraları önemini yitirmiş, küçük bir köye dönüşmüş. 1915'te 10 hanelik Ermeni nüfusuna sahip olan Bağın'ın önde gelen evleri Gakavlar ve Mardolar diye anılıyor. Nalbantyan şunları anlatıyor:

“Bağın'de bizim günlerimizin nahabedi (akrabalardan oluşan büyük ailenin en büyük babası) 100 yaşını geçkin Gakav'dı. (Gakav'ın kelime anlamı keklik). Üç oğulları vardı. Küçük oğlu dağlara derelere hükmeden bir ateş parçasıydı. Dağlarda ava çıkar, bakir ormanların derinlerinde gezer, hiç bir tehlikeden korkmazdı. Önüne çıkan silahlı Kürtler saygıyla selam verirdi Lace Gakav'a.

1914'te seferberlik ilan edilince Türk hükümetinin eli buralara kadar uzanmıştı. Üç kardeşi de askerlik hizmetine alıp Erzuruma gönderirler. Dağların özgür çocukları çabucak firar edip yolda bir kaç çatışma yaparak köye dönerler. Artık kaçak oldukları için ormanlara yerleşirler.

1915'te Çarsancak Ermenileri kırılmaya başlanınca ihtiyar Gakav yanına iki torunlarını alarak Xıran aşiretine ait Farac köyüne geçer. Bir gün çok sayıda jandarma Bağın'e gelir ve köyde kalan erkekleri toplayıp yakındaki dere içinde kurşuna dizerler. Kadınları, kızları, çocukları da Masdan yoluyla Peri'ye götürürler.

Gakav'ın üç oğulları, Giragos, Aynaz ve Mardik, Daşteaşan ve Xormak taraflarına geçer, Çıkan ormanları yanında kendilerini kuşatan kalabalık jandarma grubuyla çatışmaya girerler. Uzun süren çatışmada iki jandarma ölür, bir kaçı yaralanır, fakat cephaneleri biten direnişçiler kuşatmayı yarıp çıkamaz. Üçü de orada vurulur. Çıkan Kürtleri onların cesetlerini bulur ve yan yana gömerler.

İhtiyar Gakav, Farac'da Ali Kako'nun evinde kalıyordu. Jandarmalar onu takip eder ve bir gün tuzağa düşürüp yanındaki iki torunuyla birlikte ele geçirirler. Ali Kako'nun müdahalesine rağmen jandarmalar onları bırakmaz ve yolda götürürken üçünü de öldürürler. İhtiyarın gözleri önünde öldürölen torunlarından biri 14, biri 18 yaşındadır. Bu olay Xıranlı Kürtler arasında çok büyük üzüntü nedeni olur. O ihtiyarı ve gençleri korumakta zayıflık gösterdikleri için kendilerine kahrederler. Caniyane eyleme karşı duydukları öfke ile Mazgirt'e gider ve protesto yaparlar.

Xıranlılardan Seyit Kasım, Seyit Bektaş ve Seyit Abbas, Türk hükümetinin bu barbarlığını ağır bir dille kınadıkları gibi, kendi aşiretleri arasında artık isyan bayrağını kaldırmanın vazgeçilmez olduğu propagandasını da yaptılar. Onlar masum Ermenilerin kökünü kazıyan Türk yönetiminin ilerde kendilerini de aynı yazdıya maruz bırakacağını derinden hissediyorlardı. Seyit Bektaş'ın o çıkışı Dersimliler arasında 1916 isyanını ateşleyen kıvılcımlardan biri oldu”. (K. Yerevanyan, Age, s. 199-200).

Bağın'de katledilen Ermenilerin yukarda geçen isimleri, “benim ninem de Ermeniydi” diyen yakın çevreden bir arkadaşın bana anlattıklarıyla ilginç bir şekilde örtüşüyor. 1980'lerde vefat eden ninesi, kırım zamanı olanları hatırlayacak yaşta küçük bir kız çocuğu iken, Bağın'den sürölmek üzere olan ailesi onu komşu köydeki bir Kürt ailesine emanet bırakmış. Mehriban

ismi altında Kürt-Alevi gelenekleriyle büyütülüp evlendirilen kadın, çok çileli, fakat gayet de onurlu bir yaşam sürmüş. Çocukları ve torunlarına kendi öz kimliği ile küçüklük anılarını da anlatmış. Dedesi Milko, babası Harut'muş. Amcaları Mardik ve Ayvaz "kelekçi" (kayıkçı) olarak Peri suyundan adam geçirirlermiş... İşte bu sözlü anlatımdaki Mardik ve Ayvaz kardeşler, Yerevanyan'ın kitabında "Mardik ve Aynaz" olarak geçen Gakav'ın oğullarını akla getiriyor. Belki Milko, Gakav'ın diğer adıdır. Gakav'ın çok büyük olan yaşı dikkate alınırsa, belki de Milko onun oğlu, Mardik ve Aynaz ise torunlarıdır. Üçüncü kardeş olarak kitapta geçen Giragos ile buradaki Harut ise ayrı ayrı mevcut olabilir.

Kırım, sürgün, kayıp, yetim öykülerinden günümüze ulaşan bilgiler bu örnekte görüldüğü gibi bölük-pörçük ve kırılan bir camın parçaları gibi dağınıktır. Birbirini tamamlayan parçaların bulunması tesadüflere bakar ve bazen böyle çakışan kenarlardan geriye yine soru işaretleri de kalır.

PERTEK'TE BİR KAVUŞMA ÖYKÜSÜ

Peri'den Çemişgezek'e uzanan kanlı sürgün yolunun Pertek ayağında çok sayıda Ermeni çocukların Türk ve Kürt yerliler tarafından alınıp götürüldüğü anlatılmıştı. Çarsancak kitabının yazarı Kevork Yerevanyan kendi şahsi tanıklığıyla anlattığı bu bölümde kardeşi Xosrov ile kızkardeşi Araksi'nin de götürülen çocuklar arasında olduğunu belirtiyordu. Bu şekilde ayrılan yolları ve kaderleri yıllar sonra tekrar buluşur. Ayrılık anından itibaren yaşadıklarını ve kavuşma anını kardeş Xosrov Yerevanyan kendi kaleminden yazıya döker. Kitabın hatıralar bölümündeki bu öykü şöyle:

« Kara günlerden biriydi, bizi annemizin eteğinden ayırdıkları zaman Pertek yolu üzerinde. Yedi yaşındaki bir çocuk ne hissedirdi annesinin kucağından çalındığı durumda? Bu benim hayatımda yaşadığım en dramatik andı.

Çocuk hafızası kendiyle beraber herşeyden önce annesinin hatırasını yaşatır. Ahırın karanlık bir köşesinde yalnız oturduğum ilk gece 'yavrum, yavrum' diye anacığımın yürek dağlayan çağrısı dönüyor ve zaman içinde sönüyordu, tıpkı halkımızın acıları gibi. . .

Peri'den Pertek'e bizim sürüklenmemiz, yol yorgunluğu, feryat-figan ağıtlar çileli ruhumuzu harab etmişti. Pertekli bir Kürt elimden tutup çeke çeke götürürken beni, üç gün boyu nice canlara kıyan Türk jandarmaların korkunç sureti etrafımızda geziniyordu yine.

İlk günün batımı kendisiyle beraber neler götürdü benim ruhsal dünyamdan bilemiyorum. Bir sabah gözümü açtım ki, jandarmalar yoktu. Ne de ağlayış sızlayış. . . Yeni yüzler vardı karşımda. Ve yaşanacak yeni bir hayat. . . Ve ben böylece Kürt ağanın kuzu çobanı olmuştum, masallardaki gibi. . . Kuzular ve oğlaklar da oyun arkadaşlarımdı artık. Dağda düzde onlarla olduğum gibi, akşamları da yan yana, nefes nefese onlarla yatardım.

Gözlerimin yaşı kurudu, yüreğimin umudu kesildi, herşeyi unuttum. Başımı samandan yastığa koymuş yalnız kaldığımda bazen annemin hayaleti gelirdi yüreğimi tırmalamaya. Nasıl ümit

edebilirdim annemin dönüşünü, bilinmez bir yol bizi ayırmışken? . . Ve nerede bulabilirdim onu? Hangi dere içinde, hangi taşın altında? . .

Ali Beg'in küçük çobanıydım ben. İki hediye verilmişti bana: Biri yeni ismim Nazım. Biri de yaptığım iyi hizmet karşılığı kışlık eski bir palto.

Yavaş yavaş ağamın aile mührünün altına giriyordum. Allah yaratmıştı: Ağa, hanım, çoban Nazım ve her yıl yeni oğlaklar; ebediyen beraber yaşamak üzere. Yeni dünyamdı bu benim.

Sıcak bir yaz akşamı, sürüyle birlikte, otardığım kuzular-oğlaklar gibi yalınayak eve yetiştiğimde, ağam Ali Beg ahırın önünde durup saydı davarı ve bir tane eksik buldu. "Nee? . . Bir kuzu eksik ha? ! . ." Çok şamarlar yemiştım, ama o günkü şamarla beraber öfke ve fırtına vardı. . . Sopa darbeleri bütün vücudumu dağladı ve küfür yağmuruyla birlikte başladı suçlama: "Ulan gavur oğlu gavur, kuzuyu dağlarda saklanan Ermeni çetelerine vermişsindir". . .

Unutulmuş Ermeniliğim masum duygularıyla beraber çarmıha geriliyordu. Tekrar gözümün önüne geldi gözyaşlarıyla annem. . . Zalim gölgeleri jandarmaların yeniden kuşattı etrafımı. . . Taşın üstüne dikilmemi emrettiğinde ağam, acıdan ve korkudan titriyordu bedenim. . . Omuzundan aşağı indirip martinini, fişekleri yerleştirirken mırıldandı: "Geberteceğim seni". . .

O anda tepeciğin üstünde iki gölge belirdi. Ölümümün şahitleri miydi acaba? . . Silahlı iki Kürt müdahale ettiler ağama ve yere indirttiler silahının namlusunu. . . Öldürülmedim, yaşadım, ve yine unuttum. . . Ertesi akşam kaybolan kuzuyu nahırımla birlikte eve getirdim. Dağda bir kayanın oyuğuna saklanıp kalmıştı zavallı.

Hatırımda ne varsa zaman siliyordu. Ben mükemmel bir çoban olmuştum, karışık saçlar, yırtık çullar içinde. . . Bir parça ekmeğime bitler aşireti ortak olmuştu; vücudumun mutlu vatandaşları. . .

Güvenilir çobandım artık. Hanımım ekmek çıkınımı bağlar ve ben istediğim istikamete özgürce giderdim. Bir akşam erken kuzularımı iyi doyurmuş halde sevinçle eve dönerken yaramaz oğlaklar yoldan saptılar ve geniş bir dut bahçesine daldılar. Koşarak onlara yetiştim, sağa sola dağılmışlardı. Büyük bir evin kapısı önüne dayandım. Küçük taşlarla onları toplama sanatını iyi öğrenmişim. Hepsini de yolun kenarında bir araya getirdim. Yalnız bir buzağı evin önünde, ağacın yanında kalmıştı. Koşup onu çekiştirirken çıkan gürültü üzerine, az önce otlar içinde farketmişim, kıvrıkcık saçlı, zayıf ve perişan kılıklı küçük kız çocuğu sıçrayıp karşıma çıktı. Karşılıklı dikilen gözlerimiz kıpırdamadan birbirine baktı. Ne o kaçtı, ne de ben ayrılıp kuzularıma yetişebildim. Fakat biz tanışık değildik. . .

Onun gibi küçük kızlar doluydu bu bahçeler içinde, yol kenarlarında. . . Bu ufacık kız neden beni bağladı? . . Tatlı çocukluk hatıraları gelip geçti aklımdan. Benim de ona benzer bir kızkardeşim vardı, ki annemle beraber sevkiyata gitmişti. . .

Başımı eğip tekrar kuzularıma döndüm, ama yürüyemiyordum. Küçük kız daha da yanaştı ve Türkçe olarak "ben de seninle gelmek isterim" dedi. Çullarımın içinde iki kuruş vardı. Bütün servetim olan parayı ona verip kuzularımın yanına koştum.

O gece ahırda küçük beynim ne kadar yoruldu o kız için. Kalbimin dilini anlayamadım; tanıdık tanımadık birbirine karıştı.

Bir hafta sonra biz yeniden karşılaştık. Birbirimize bakındık ve sessiz sedasız ayrıldık.

Ondan sonra kaç defa kuzularıyla beraber o büyük bahçeye gittimse, bir daha bulamadım, göremedim ve unuttum. Orada olmadığına göre ölmüştür diye geçirdim aklımdan. O günlerde ölenler ne kadar çoktu! . .

Kış geldi, dağları kar kapladı. Nahırımla birlikte ahıra kapanmanın rahatlığını yaşadım. Kuzu kaybetme korkusu yoktu artık. Fakat canımda bir sıkıntı; mahrumiyet, görmezden gelinme ve yetim kalma duygusu kalbimi buruyordu. Uzun kış gecelerinde belirsizliğimle beraber yalnız kaldım ve “gavur” bir çobanın anlamsız varlığı öylece devam etti.

Bir sabah ağamın kapısı önünde jandarmalar gördüm. Tartışma ve münakaşa vardı. Bir an farkettim ki savunuluyorum. “Hayır olmaz, vermem” diyen ağamın sesi bana güven veriyordu.

Neden sonra ağam jandarmalar eşliğinde yürüdü ve beni de yanına alarak şehir merkezine götürdü. Üç yıl önce beni almış olduğu yere. Karakolun avlusu yine doluydu benim gibi çocuklar ve kadınlarla. Eski günleri hatırladım. Görünüş aynıydı, ama dayak ve ağlayış yoktu bu defa. Yaşlı bir kadın yaklaştı: “Xosrov, oğlum, yanıma gel. . . Korkma, bizi Xarper’t’e götürecekler. . . Annenin yanına gideceğiz” dedi. Tanıyordum o yaşlı kadını. Bize komşu Oğaper Bacı’ydı. İki şey anladım: Ben Xosrov’dum ve annem de hayattaydı.

Ertesi gün Xarper’t’e doğru yola çıktık. Ağam da bize eşlik etti Mezre’ye kadar. Orada bir alana doldurdular bizi. Bir saat sonra Ermeni kadınlardan oluşan bir kalabalık bizi çevreledi. Ermenice isimler ve sözler duyuyordum. Sorgu sual eden herkes birinin elinden tutup götürüyor, kucaklaşıp öpüşüyor, sevinç paylaşıyorlardı. Benim gibi 30-40 çocuk vardı. Geride 5-6 kişi kaldık. Peki benim annem neden gelmiyordu? . . Ağam yanımdaydı. Beni teselli ediyordu. O gün çok iyi ve şevkatliydi. “Eğer seni götüren olmazsa ben tekrar kendi yanımda götürürüm” diyordu. Sahipsiz kalmak ne zor bir şeydi. Ağlıyordum yetimler gibi, terkedilmiş, çaresiz. . .

Yanımdan geçmekte olan bir kadın omuzundaki çift kovayı yere indirip soluk aldıktan sonra gözlerini bizim üzerimizde gezdirmeye başladı. Belli ki o da birilerini arıyordu. Biz de ona bakınca aniden gözlerinin içi parladı ve kollarını açarak bana koştu: “Xosrov’um, kadan alam, ben Almast Ablayım! ”. Kucaklayıp öperken “Haydi, annen, kardeşlerin ve kızkardeşin de sağ” dedi. Polisler bizim ismimizi kaydettiler. Almast Abla’nın evine gittik. Sıcak su, banyo, ilgi, şevkat ve temiz yatak. Dört yanımda Ermenice isimler duyuyorum. Kimliğimi ve canlarımı bulmanın sevincini yaşıyorum. . .

İki gün sonra, kurtarıcı, halamın kızı Almast Abla beni Hovhannes Habeşyan’a teslim etti ve beraber Gaban-Maden’e doğru yola çıktık. Akşama yakın, dağlar ve dereler içine sıkışmış o şehire yetiştik. Bir kapı önünde duruyoruz. “Müjdemi ver” diye sesleniyor Hovhannes Amca. Kapı açılıyor. Ayaklarım yerden kesilmiş, eller üstünde, öpücüklerle boğularak içeri alınıyorum. Başımı bağrına yaslamış annem bir çeşit makamlı ağlıyor. Bir türlü inanamıyor.

Geri itip karşıdan yüzümü inceliyor, sonra yeniden bağrına basıyor. Baharın güneşli yağmurları gibi sevinç gözyaşlarıyla sulanıyorum. Annem sesleniyor kardeşlerime: “Kevork, Levon, İshak, Araksi; gelin Xosrov’dur! . . Xosrov’um, Allaha bin şükür! . . ”.

Bir bir bakıyorum hepsine, heyecanla sarılıyorum. Ve annemin kucağında oturmuş, o küçük kızı seyrediyorum: Evet odur, o, büyük dut bahçesinde görüp kaybetmiş olduğum o ufacık şirin kız! Beş yaşındaki benim kız kardeşim Araksi! . . » (K. Yerevanyan, Çarsancak Ermenileri Tarihi, s. 687-691).

PERİ’YE DÖNÜŞ VE DERSİM’İN DAYANIŞMASI

Yerevanyan ailesi Çemişgezek ve Xarpert’te 3-4 yıl sığıntı olarak kaldıktan sonra Peri’ye geri döner. Bu dönüşü anlattığı bölümde K. Yerevanyan, Dersimli Kürtlerin Ermenilerle dostluk ve dayanışmasına dair tanıklıklar yapıyor. Ayrıca H Kasparyan’ın kitabında geçen Dersim’e toplu sığınma ve orada Kürt aşiretleri tarafından korunma olayını doğruluyor. Tamamlayıcı olması açısından bunları da aktaralım. Yalnız bilelim ki bu bilgiler yazarların kendi yakın çevrelerinden edindikleriyle sınırlı olup, Dersim’deki tablonun bütününe yansıtılmaktan yine uzak kalır. Daha geniş komşu yörelerden Dersim’e sığınan ve orada değişik aşiretlerin yardımıyla barınan göçmen Ermenilerin bu gibi yığınla anıları olmuştur. Ve belki bunlardan yazıya dökülen başka örnekler de elimize geçmemiş kaynaklar içinde bulunabilir.

«1919 baharında ailece Xarpert’ten Peri’ye geldik. Altı kişiydik. Açlığın hüküm sürdüğü bir yıldı. Peri harabe vaziyette, tarla ve bahçeler bozkıra dönmüş haldeydi. Son gılgıl ekmeğimizin kırıntıları da bitmişti. Küçük kardeşlerim ağlıyorlardı. Annem iskelete dönmüştü. Komşu Türklerin de yiyecekleri yoktu. Sokaklarda açlıktan ölenler çoktu. Biz de onların durumuna yaklaşıyorduk.

Varto göçmenlerinden olan komşumuz Arif Efendi atına binmiş, Xıran’a gidiyor. Ona beni de götürmesini rica ediyorum. Arzumu kabul ediyor. Atın arkasından koşarak onu izliyorum. Peri’den ayrılarak Xuşin köyüne yetişiyoruz. Arif Bey Xuşin yıkıntıları önünde gördüğümüz kalabalık içinden birini işaret ederek “Şu adam Xuşin’in Cemal Bey’idir” diyor. O canavarın varlığını hissetmekle tüylerim diken diken oluyor. Hızla geçip uzaklaşıyoruz. Mola verdiğimiz çeşme başında yol arkadaşımın arpa ekmeğine ortak oluyorum. Aldığım güçle yolun devamında yokuşu güle oynaya çıkıyorum. . . İşte Dersim’in girişi sayılan Blan köyü görünüyor. Blanlı Kürtlerden, masum yüzü ve gür sakalıyla Kirva Mamo’yu hatırlıyorum. İnşallah sağdır ve köyde bulunur diyorum, ben onu tanırım.

Köpek havlamaları, kümelenen lacıklar (çocuklar). . . Köyün önündeyiz. Zayıf Kürtçemle bir kapı önündeki kadına “Male Mamo”yu (Mamo’nun evini) soruyorum. Beni ikinci komşu evine yöneltiyor. Taş basamaklarla yukarı çıkıyoruz. Bir kadın ve kız çocuğu çıkıyor kapıya. Onlara Kirva Mamo’yu soruyorum. Onlar ise benim kim olduğumu öğrenmek istiyor. “Ez lawe Sarkis ım” diyorum. Kadın şaşırmış içeri koşuyor ve ben kapının kısığından içerideki Kirva Mamo’nun parlayan yüzü ile güzel sakalını görüyorum.

Ocağın etrafında Kirva Mamo, karısı ve kızı beni çevrelemişler. Sorgu-sual ve tanışma sırasındaki ağlaşmaları tasvir etmeye niyetim yok. Kirva Mamo’nun karısı dizlerini döverek

ađıtlar okurken, bir kōşede bizi dinleyen Arif Efendi de duygulanmıř, hūngūr hūngūr ađlıyordu.

Gūvenli bir evdeyim. Tereyađı ve balla birlikte gōzyařı içiyor. A olan canlarım geliyor aklıma. Acele etmem gerekir. Kirva Mamo bize olan borçlarından sōz ediyor. Babama borcu olan bařkalarının isimlerini sayıyor. Fakat ben borç tahsil etmeye gelmiř deđilim. . . Dōnūřten ōnce bir de Moxındi kōyūne gitmeyi dūřunuyorum. Orda da bize tanıř bŷyŷk bir kirvemiz var; Kirva Mıko.

Ertesi sabah Kirva Mamo'nun damadı eşliğinde Moxındi'ye gidiyorum. O ihtiyarı buluyorum. Beni kucaklayıp başımdan ōpŷyor ve "Lawe Sarkis, lawe bıraye mın" diye ağlamaklı olarak sağ kalanları soruyor. Bŷyŷk kŷk herkes Kirva Mıko'nun evine toplanıyor. Öfke ve lanet sesleri yŷkseliyor. Etrafıma toplanan Kŷrtler acınarak benimle ilgileniyor.

Bir an ōnce Peri'ye dōnmeyi aklıma koymuşum. Ayrıldığım gŷnden beri a olan canlarımı merak ediyorum.

Tekrar gelmeye sōz verdikten sonra onlara veda ediyor ve gŷvenlik için yanıma verilen bir yerliyle beraber Blan'a yōneliyorum. Őnŷmŷzde uvallarla yŷklŷ ŷ merkep gidiyor. İçindekileri bilmiyorum. Kirva Mıko yŷkletmiř bizim için. Őđleyin Kirva Mamo'nun evi ōnŷnde yiz zaten. Acele Peri'ye yetişmek için bir daha yukarı çıkmıyorum.

İyi insanlar dostun yŷrek sızısını anlıyor. Kirva Mamo'nun iki eşekleri de dar gŷnŷn yardımı olarak yŷkleniyor. Akşam ŷzeri silahlı iki Kŷrdŷn eşliğinde yola ıkıyorum. Yŷređim tarifsiz bir sevinçle çarpıyor. On uval yiyeceğimiz var. Mutlaka un, buğday yada arpadır. Neredeyse bir yıllık iaşe, dŷnyanın zenginliği sayılır. . . Peri'ye kadar 7-8 saatlik yolumuz var. Dersim'in eşekleri gerçi ufak tefek, fakat dayanıklı ve gayretli yŷrŷyor. Sabaha kalmadan yetişmek için acele ediyoruz. Kōylerin yanından geçip gece vakti kimsecikler gōrmeden bizim fakirhaneye yetişiyoruz. Rŷzgarın sesini dinleyen uykusuz annem hemen kapıyı açıyor. Sessiz olması için uyarıyorum. Yŷkleri abuk diziyoruz karanlık bir kōře y e. Tanrıya řŷkŷr, kardeşlerim ve bacım hayattalar.

Bana eşlik eden Kŷrtler hemen dōnŷyor. Annem şaşırmış, aklını yitirmiş gibi, ellerini duvara, yŷzŷne sŷrŷyor ve gōđe doğru yŷkseltiyor. Őlŷm ve yaşam birbirine ne kadar yakın! . . Dikili torbaları ōzŷyorum, çocukları uyandırıp gōstermek için. İşte sac ekmeği, yağ, bal, ceviz, un. . . daha devam etmeyeceğim. Őtekileri ertes i gŷne bırakıyorum. Önce canımın parçalarını uyandırmalıyım. İçimdeki korkuyla anneme soruyorum: "Uyandırsam delirmezler mi, inanırlar mı gōzlerine?". Annem bir bir yŷzlerini okşayarak sesleniyor onlara. "Kalkın, abiniz gelmiş, size neler neler getirmiş". Mahmur gōzleriyle bir anneme, bir bana bakıyorlar. Elimdeki ekmekler titriyor ve onların kuşağına dŷřŷyor. Fakat ben bu hŷzŷnlŷ durumu ve ekmeğin mucizesini gōrmemek için torbalara dōnmŷř gōzlerimi siliyorum. . .

İşte Dersimli Kŷrd'ŷn dostluğundan, kirvel içinden, soyluluk ve insan severliğinden kŷk bir ōrnek! . . Bizim ailemiz bu dayanışma sayesinde açlık ve ōlŷmden kurtuldu.

Her kim Dersimlilerle yakın ilişki kurmuşsa, onların samimiyet ve dostluklarına inanmıştır. Dersimliler Ermeni kırım ı zamanında silah gŷcŷyle savunmayı ve kurtarıcı olmayı

başaramadıysa bile, hiç değilse felaket sırasında ve ondan sonra yakın yörelerden Türk hatlarını yarıp Dersim'e yetişen Ermenilere kapılarını açtılar, güvenli bir sığınak ve ekmek verdiler. 1915-18 yıllarında Dersim üzerinden kurtulan Ermenilerin sayısı 20 bini aşkındır. Bunların çoğu Erzincan üzerinden sağ salim Ermenistan'a geçtiler.

Dersimli Kürtler ile Ermeniler arasındaki dostluk ilişkileri günden güne gelişerek 1918'den sonra birleşik bir ulusal kurtuluş anlaşmasına varabilirdi. Politik olayların akışı ve eşzamanlı çabalar, çok benzer kadelere maruz olan bu iki ulus arasında yeterli bir anlayış birliği oluşmasına malesef imkan vermedi.

Ermeni devrimci hareketi ve politik önderleri Dersim'le çok az ilgilendiler ve onunla işbirliği geliştirmenin müstesna önemini kavrayamadılar. Dersim ile erken bir askeri anlaşma sayesinde sürgün ve kırımlara fırsat verilmeden Erzincan, Kiği, Palu, Peri, Mazgirt, Xarpert, Çemişgezek, Eğin, Arapkir vb. kurtarılabilirdi. Çünkü bu çevrelerdeki nüfusun ezici çoğunluğu Ermeniler ve Kürtlerden oluşuyordu.

Dersim'in izole olmuş durumu ve Ermenilerin uzak görüşlülükten yoksunluğu iki halkın da felaketini kolaylaştırdı. 1915'te Ermenilerin kırımını gördükten sonradır ki, Dersim Kürtleri bu yakın komşularını tehdit eden durumlara kayıtsız kalmalarının yanlışlığını anlamaya başladılar. 1915-16'da Dersim mağdur Ermenilerin yardımına koştu gerçi; silah elde Mazgirt'ten Xarpert'e kadar inerek aynı zamanda kendi ölüm fermanının uygulanmasını da önlemek istedi, fakat artık çok geçti.

Bu devrimci kalkışmanın itici güçlerine ilişkin L. Lüleciyan şunları yazıyor:

“1915-16 yıllarında Dersim'e sığınan Ermeniler yeni bir devrim yolunda Kürtleri kazandılar ve intikam yönünde harekete geçirmeyi başardılar. Dersim'in önde gelenleri Kızılbaş Kürtler arasında çıralık toplama adı altında Akçadağ'dan Sivas'a, Diyarbakır'dan Erzincan'a kadar seyitler gönderdiler. Bu gizli propaganda faaliyeti seyitlerden birinin Gürün'de yakalanıp idam edilmesine kadar sürdü.

Bu Kürt hareketi içinde başat rol oynayanlardan biri Prof. G. Lüleciyan'dı. Sarkis Yazıcıyan ve Vahram Der Manuelyan onunla beraberdi. Hımayak Der Manuelyan, Misak Ğazaryan, Setrak Ğazaryan ve başkaları da onlara yardımcı oldu.

Bu devrimci hareketlenme sonucu Dersim Kürtleri Mazgirt kaymakamını öldürüp, Pax, Kızılkilise, Ovacık, Peri ve Pertek'te hükümet binaları ile askeri merkezlere baskın verdiler, cephanelikleri soydular. Xarpert, Palu, Eğin, Arapkir, Çemişgezek çevresindeki Türkleri korku ve dehşete düşürdüler”. (L. Lüleciyan, 15 Mart 1923 tarihli Baykar Dergisi'nde yayınlanan “Ermeni-Kürt İlişkileri” isimli makalesinden).

30 Mart 1916'da başlayan Dersimlilerin saldırısı Xarpert'e kadar yayılır. 23 Nisan'da Türk ordusu Miralay Şevket'in komutasında karşı saldırıya geçer. Kürt askeri güçleri Dersim dağlarına çekilir.

11 Temmuz 1916'da Rus ordusu Ermeni gönüllüler taburu eşliğinde Erzincan'a girer. Ermeni komutanlarından Govduntsi Murad 1918'e kadar Dersimliler ile fikir alış verişi yaparak Ermeni-Kürt işbirliğini yaratmaya çalışır.

Bu dönem büyük sayıda Ermeniler Dersimlilerin yardımıyla ve Murad ile Sebuhan'ın kurdukları "Bir Ermeni, bir altın" fonu sayesinde Erzincan'a getirilir.

Ermeni-Kürt işbirliği çabaları Murad Paşa ile Kürtlerin görüş farklılıkları nedeniyle başarısızlığa uğrar. Kürt kaynaklarına göre Murad Paşa "Birleşik Bağımsız Ermenistan" projesini katı şekilde savunup Kürdistan hakkında pazarlığa yanaşmadığı için anlaşmak mümkün olmamış. . . » (K. Yerevanyan, Age, s. 139-143)

ERZİNCAN, ERZURUM ve KAFKAS YOLLARINDA

Çemişgezekli Ermeni göçmenlerin Dersim içlerindeki serüvenlerini anlatmış olan H. Kasparyan, devamında Dersim'den Erzincan'a ve daha öteye uzanan göçler üzerine de kısa bilgiler veriyor:

«Kaçak Ermeni erkeklerinin birinci grubu Erzincan'a ulaştınca kalanların da gelmeleri için Dersim'e acil mektup gönderirler. Çünkü Rus ordusunun geri çekileceğine dair söylentiler duyulur. Dersim'de bu mektubu alan erkekler köylere dağılıp Ermeni göçmen gruplarını toplamaya girişirler. Bu işle ünlenenler arasında Çemişgezekli Vahram Der Manuelyan ve Pertekli Nişan Derderyan vardır. Vahram gerçi Xarper'te götürülen Çemişgezeklilerin birinci grubu içinde yer almış, ama onu zanaatkâr olduğu için öldürmemişler.

Erzincan'da 'Kağtaganats Xınamagalutyun' (Göçmenleri Koruma) adında bir organ oluşturulur. Dersim'de ve Erzurum Vilayeti sınırları içinde Türkler ve Kürtler arasında kalmış Ermeni yetimleri ve kadınları toplama işine girişirler. Bu konuda kendilerine yardımcı olan Kürtlere, bulup getirdikleri kişi başına bir altın öderler. Çokları zaten bu kurtarıcı haberi duyarak kendi ayaklarıyla yola düşer, kış için topladıkları erzakı Kürtlere bırakıp Erzincan'a geçmek üzere hareket ederler. Böylece birbirini izleyen Ermeni göçmen kervanları Erzincan yoluna dizilir.

Dağ yollarından Erzincan'a ulaştırılan Ermeni göçmenleri Rus ordusu denetimindeki Erzincan'da boş ve yarı-yıkık Ermeni evlerine yerleştirilir. Yıkıntılar içindeki Erzincan yeniden canlanmaya başlar. Göçmenler dükkan açar, zanaatlarını icra etmeye koyulur. Kadınlar sahipsiz kalmış bahçelerde meyve sebze üretir. Halkın yüzü gülmeye başlar.

Bir kısım göçmenler de şehir yakınlarında boşaltılmış Ermeni köylerine yerleşir. Bir kısmı ise Göçmenleri Koruma örgütü tarafından Erzurum'a gönderilir. Hağtuk köylüleri doğrudan Erzurum'a gider ve Ardztuk köyüne yerleşirler.

Erzincan'da kalanların barındıkları evler genellikle kapısı penceresi sökülmüş olduğundan 1916-17 kışında hayli insan hastalanır ve önemli sayıda ölenler olur.

Erzincan ve Erzurum'da kalan göçmenlerden eşini kaybetmiş kadın ve erkekler arasında evlilikler olur. Daha önceleri olduğu gibi birbirlerinin nereli olduğuna önem vermezler.

Komutan Antranik'in tanıklığına göre Erzincan-Erzurum-Van hattında o dönem 160 bin Ermeni (yerli ve göçmen) belirsizlik içinde yaşıyormuş. Rus ordusunun çekilmesi gündeme gelince, Ermenilerin kendi kuvvetleri bu hatların savunulmasına yetmeyeceği için, bu nüfusun hayatı da tehlikede görülür. Bu durum Antranik'in en büyük endişesi olur. Bu bağlamda

Antranik 1917 Kasım'ında Sepasdatsi Murad'a telgraf çeker ve dönüş yapacak olan Rus askerleriyle birlikte Ermeni göçmenlerini de Mamaxatun'a (Tercan'a) doğru yola koymalarını ister. Bu çekilme yolunda mevcut askeri güçleriyle Cevitce (Sanasar) Boğazı'nı tutmaları ve geçiş güvenliğini sağlamalarını emreder.

Cevitce yada Sanasar boğazı Erzincan'dan Erzurum'a götüren yolun geçtiği en stratejik mevkiydi. Karasu nehrinin aktığı derin vadi içindeki bu dar boğaz her zaman tehlikeliydi. Göçmenlerin kafilesi yoğun tipi altında yola çıkar, durmadan yağın kar altında ilerleyerek sözkonusu boğaza ulaşır. Fakat Antranik'in uyarısına rağmen denetim sağlanmamıştır. Tersine boğazın iki tarafı yerli Türkler ve Kürtler tarafından tutulmuştur. Bunlar daha önce Erzurum'a kurye olarak giden Vahram Der Manuelyan'ı öldürmüş, onun arkadaşı Tiflisli Murazov ise göçmenleri savunmak için kurulan Ermeni gönüllü birlikleri ile kalmıştı.

Göçmenler boğaz içindeki tahta köprü'nün olduğu yere gelince onun yıkılmış olduğunu görürler. Köprüyü önceden yıkmış olan Türk ve Kürt grupları göçmen kafilesi üzerine saldırıya geçer. Kafileyi koruyan silahlı gönüllüler etkin bir savunma yapar ve kayıpların çok büyük olmasını önlerler. Yıkık köprü'nün yerine yolda bulunan kırık askeri kızakları, ağaç kütüklerini, taşları suyun içine doldurur ve birbirlerine tutunarak nehri geçerler. Bu zorlu geçişin tamamlanması tam bir gün sürer. Boğazda soğuktan donanlar ve düşman kurşunlarıyla ölenler olur. Çemişgezekli göçmenlerden Vartanuş Celalyan ve oğlu, Sarı Boğosyan ailesinden 4 kişi, Ara Pağikyan, Boğos Apelyan ve eşi kurbanlar arasında yer alır. Erzurum'a ulaşıldığında ise elleri-ayakları yanmış ve zatüreye yakalanmış binlerce insan ölümle boğuşur, yine önemli sayıda kayıplar verilir.

Erzurum'a yetişen göçmenler yönetim ve sivil kuruluşlar tarafından şehir içine yerleştirilir. Çocukları yiyecek yardımı da elde ederler. Fakat tekrar ani bir geri çekilmede kargaşalık ve fazladan insan kaybı olmaması için kadınlar ve çocuklar aşamalı olarak daha iç hatlara, Kars ve Gümrü'ye gönderilirler. » (H. Kasparyan, Age, s. 437-439)

ÇEMİŞGEZEK'E DÖNEN VE KALANLARIN DURUMU

«Savaşın bitiminde halen Dersim'de kalan bir kısım Çemişgezekli Ermeniler kendi köylerine dönüş yaparlar. Sürgün sırasında Türkler tarafından götürülmüş olan 30 kadar Ermeni de orada kalır. Amerika'daki Çemişgezekliler Genel Birliği'nin raporuna göre o yıllarda Çemişgezek'te yaşayan 144 Ermeni mevcuttur. Bunlardan 10-15 kişi Aşuan, Pertek, Hozat ve Kemah gibi değişik yerlerden gelmiş, bazıları yerli kızlarla evlenmişler. Geri dönen yerli Ermeniler gerçi kendilerine ait bazı mülkleri elde eder, fakat önceki yaşam koşullarını bulamaz ve çok sıkıntı çekerler. Zanaatkarlar gözde olsalar bile Ermeni nüfusun geneli yine korku içinde kalır.

Boğos Nalbantyan durumu şöyle tasvir ediyor:

“Ermenilerin yeni ve güzel evlerine Türkler konmuş, bir kısmı da resmi kuruluş yada depo haline getirilmişti. Kilise depo olarak kullanılıyordu. Ermeni okulunu içerden sökmeye ve yıkmaya başlamışlardı. Kalan evlerin büyük bölümü yıkıntıydı. Uşpak mahallesinde hiç ev kalmamıştı. Bizim sokak da hemen hemen bütünüyle yıkılmıştı. Ben Boğos Mengüşyan'ın

tanıklığıyla uzak mirasçı olarak Minasyan Arakel'in evini elde ettim, ama orası mahkeme binası yapılmıştı. Bir de Minasyan Aristakes'in evi benim hakkım olarak kabul edildi. Orada ise bir Türk oturuyordu. Evin bir bölümü kızkardeşlerimle beraber bana tahsis edildi. Babamın mesleği olan nalbantlığı öğrenmiş ve iyi iş yapıyordum. Ama dört yanımdaki yıkıntıları, kapalı okulu, hayatın adeta durmuş olduğu çarşığı görerek yakın geçmişin acıları ile içim burkuluyor ve yaşamak çok ıstıraplı oluyordu. Yalan yanlış herşey için rahatsız ediyor ve rüşvet istiyorlardı. Bir defasında hakim beni çağırdı ve mirasçı olduğumu hatırlatarak mahkemenin helasını yeniletmemi istedi. Ben dedim ki 'kira almıyorum, neyle karşılayabilirim? ' Kira yerine kendileri üstlenmeliydi o tür masrafları. Bunu söyleyip tartışmam üzerine hakim dellendi. Beni tutuklatacaktı. Hemen aşağı avluya indim. Kapı bekçisine bağırdı yakalaması için. Bekçi eski bir Ermeni dönmesinin oğluydu. Kolumdan tutup içeri götürmek yerine dışarı çıkarttı ve 'Git oğul git' dedi, 'bu adaletsizlerin yanında doğruluk sökmmez'. Hemen oradan uzaklaştım”.

Uşpaklı Celalyan Harutyun'un oğlu Simon anlatıyor:

“Biz hane olarak 6 kişi sürgüne çıkarıldık. Babam da İstanbul'dan sürülmüştü. Urfa'ya ulaşıncaya kadar yolda annem ve iki kardeşim öldü. Kaldık üç kişi: Ablam Santuxd, küçük kardeşim Ğazaros ve ben. Her birimiz bir Türke hizmet ediyorduk. 1917 yazında bir gün ben ve başka bir Ermeni yetimi sulama yapıyorduk. Bir Türk geldi o çocuğun suyunu kesmeye. Çocuk karşı durunca adam ona bir şamar indirdi. Dayanamayıp ben de elimdeki kürekle adamın kafasına bir darbe indirdim. Külçe gibi arkin içine yığıldı. Bilmiyorum baygın mıydı, ölü mü? Korkumdan artık eve gitmedim, öbür çocuğa da kaçmasını söyledim. Bir ay sonra Çemişgezek'e yetiştim. Uşpak'a girdim ki ev yoktu, hepsi yıkıntı. Babamın önceki karısının kızkardeşi Takuhi Eskiciyan'ı buldum. Onu Türkler zorla alıkoymuş ve annesi Sultan'la beraberdi. Kendi Zakar Ağa'larının evinde kalıyorlardı. Takuhi'nin kocası olan Türk aracılığıyla babamın malı olan bademliği elde etmek için talepte bulundum. O verimli bahçeyi Seydolar mahallesinin Türkleri sahiplenmişti. Bu mesele üzerine beni hapse attırmak için yabancı devlet ajanı olmakla suçladılar. Korkumdan sesimi çıkarmadım ve herşey kapandı. Sonradan ablam ve kardeşimi de getirttim”.

Savaşın bitiminde, hatta Sevr Antlaşması'ndan sonra bile vaziyet böyleydi.

Başlangıçta Ermenilerin taşınmaz mallarını satmalarına mücade ediliyormuş. Ama bir süre sonra Ankara'dan şu emir gelmiş: “Kalan Ermeniler vatandaş olarak kendi yerlerinde yaşamak isterlerse yaşasınlar. Başka ülkelere gitmek isterlerse yalnızca evlerinin taşınır eşyalarını satabilirler. Taşınmaz malların ve toprakların satışı yasaktır! ”.

Hükümet memurlarının keyfi uygulamalarından kurtulmak için her Ermeni zanaatkar yada esnaf, ağalar sınıfından birine sırtını yaslamak zorundaydı. Ona ise, söylemeye gerek yok ki, bedava hizmet edecekti. Bu durum Ermenilerden bazılarının mücade alarak, bazılarının da kaçak olarak Suriye ve İstanbul'a gitmelerine vesile oldu.

Çemişgezek'te toplanan 10-15 kadar Ermeni gençlerinden bir kaçı (B. Nalbantyan, S. Celalyan, B. Tıngıryan vb.) Türklerin yanında tutulmuş Ermeni kızları ve oğlanları alıp

bazılarını Xarpert'teki Amerikan yetimhanesine gönderme, bazılarını da birbiriyle evlendirme şeklinde hayırlı bir rol oynamışlar.

Şehirde ve köylerde halen bir miktar Ermeniler vardı. Örneğin Akarak (Akirek) köyü tamamen sürülebilmiş değildi. Her biri iyi kötü topraktan ve ev işlerinden kendi geçimini sağlıyordu.

Onlardan biri olan Sarkis Minasyan 1926-27 isyanında Dersimli Kürtlerle işbirliği yaptığı ve onlara cephane sağladığı iddiasıyla hükümet tarafından bir hayli hırpalanır. Çemişgezek'teki Türkler arasında dolanan bir söylenti üzerine Akarak'tan alınıp Çemişgezek'e kadar dövülerek ve yerde sürüklenerek götürülen Sarkis, orada binbaşı tarafından sorgulanır. Sarkis dönmeyince yakınları Diab Ağa'nın oğlu Veli aracılığıyla şehire başvurur. Çemişgezek'li Türklerden Lokman ve Gavur Hacı'nın kefil olması üzerine onu serbest bırakırlar, ama gördüğü işkencelerden iki ay Birexi'de hasta yatar.

Sarkis Minasyan iyileştikten sonra Akarak'a döner. Fakat hükümet, tanınmış birisi olarak onu rahat bırakmaz. Kalan Ermenilerin hemen hepsi kadın, çocuk ve toy gençler olduğu için, köylere bildirim yapma durumunda hükümet yine ona başvurur. 1929 sonu yada 1930 başlarında Çemişgezek polis müdürü Sarkis'i çağırır. Oğlunun anlatımına göre Sarkis korkusundan gece boyu uyuyamaz. Sabah gidip görünür.

Polis müdürü şöyle der: "Sarkis Ağa, Mastafa Kemal Paşa'dan emir gelmiş ki, Fırat ve Murat nehirleri kıyısında ve başka köyler içinde hiç bir Ermeni kalmasın. Hepsinin Çemişgezek içine toplanması gerekiyor. Bütün köylerin Ermenilerini toplaman için sana üç gün mühlet! ". Yeni bir kırım olacağı hissine kapılan Sarkis'in beti benzi solar. Polis müdürü bunu farkederek ekler: "Korkmayın, şeref sözü veriyorum ki hiç bir tehlike yok, yalnız toplamaya bak".

Sarkis toplama süresini on güne uzatmak ister ve bunu kabul ettirir. Bütün köylere haber gönderip 100 kadar Ermenilerin Çemişgezek'e toplanmasını sağlar. Bu süreç aynı zamanda Kemalist hükümetin bütün Kürtleri, ama özellikle de Dersim ve Celali Kürtlerini zayıf düşürmek için, onları Türkiye'nin çeşitli bölgelerine dağıtmaya karar verdiği bir süreçti.

Sarkis polis müdürüne Ermenileri şehirde topladığını bildirir. Polis müdürü ise artık kimsenin köye dönüş yapmamasını, isteyen şehir içinde yaşamasını, istemeyenin nereye istiyorsa oraya göç etmesini söyler.

Bu yöntem en son kalanları uzaklaştırmanın diplomatik biçimidir. Toprağından, evinden mahrum edilen köylü, geçerli bir mesleğe de sahip değilse, Çemişgezek gibi yarı yıkık bir şehirde neyle geçinebilirdi?

Yapılan uyarıyı alarak Sarkis yetişkinleri toplar. Kafa kafaya danıştıktan sonra göçme yönünde karar verirler. Olan olmayana yardım ederek önce İstanbul'a, oradan da Ermenistan'a veya isteyen Halep'e gitmek üzere. . . Öyle de yaparlar.

Sarkis kendi küçük oğlu Minas'ı (Garo) bir kaç aileyle birlikte 1930 güzünde Halep'e gönderir. Kendi ise ailesi, başka aileler ve bazı yetim gençlerle beraber İstanbul'a gider.

Niyetleri oradan Sovyet Ermenistanı'na göçmektir, fakat o yıllarda ve daha sonra buna mücade edilmediği için zorunlu olarak İstanbul'da kalırlar.

Sarkis ve büyük oğlu Harutyun, kırım döneminde Akarak'a sığınan bir çok Ermeniye konukseverlik gösterdikleri gibi, sonra da köyleri araştırıp Türklerle evlenmiş Ermeni kadınlar tespit ettikçe onları ikna etmeye çalışır ve bazılarının Halep'e kaçmalarına yardımcı olurlar.

1955'ten sonra aldığımız kısmi bilgilere göre, Türklerle evlenenlerden başka, orada yaşayan az sayıda yerli Ermeniler de varmış. Donigyan Arşaluys ve Hayganuş isimli kızkardeşler ve onların kardeşi Donabet (Bağdasar Donigyan'ın evlatları) oradaymış. Donabet'in 10 çocuğu olmuş, söylediklerine göre Vasgavan'da (Çemişgezek nahiyesi) tarımla uğraşmışlar. Suren ve Hayk isimli iki oğlunu Ermeni okullarında okutmak için 1962'de İstanbul'daki kızkardeşi Siranuş'un yanına göndermiş. Onlar ilkokulu Çemişgezek'teki Türk okulunda gördükleri için Ermeniceyi pek bilmezlermiş. Suren babasının dayısı Akkaşyan Nigoğos'a Türkçe mektup yazar, yalnız imzası Ermenicedir, ama bir dahaki mestubunu Ermenice yazmaya söz verir. Arşaluys da orada Kemahlı bir Ermeniyle evlenmiş olup kendi büyük kızını İstanbul'a, yine Siranuş'un yanına gönderir. Siranuş teyzesi onu vaftiz ettirip bir Ermeni genciyle evlendirir.

Bu gibi son kalıntılardan daha ne kaldığını bilemiyoruz ama, artık bitme noktasındadır. Tarihsel Ermenistan'ın kentlerinden Çemişgezek ve onun Ermeni yoğun nüfuslu köyleri böylece kendi temel renklerinden birini nihayi olarak yitirir. » (H. Kasparyan, Age, s. 452-458).

1915'DEN 1938'E KADER ORTAKLIĞI

Son olarak şu genel kanaati not etmek mümkün: 1915'ten geriye kalan Ermeniler, Çemişgezek gibi devlet otoritesi altındaki merkezlerden çok, dağlık Dersim içinde varlık sürdürebilmişler. 1938'e kadar devletin hükmünü geçiremediği Dersim aşiretleri arasında hem eskiden beri yaşayan Ermeniler, hem de 1915'te sığınanların bir kısmı kalmışlar. Ermenilik ve Hristiyanlıkları kiminde açık, kiminde gizli (Alevilikle örtülü) olarak devam etmiş. Kader ortaklığı ettikleri halkla beraber 1937-38'de bir kere daha kırılmış ve sürülmüşler.

Dersim'in yarı-bağımsız konumuna son veren 1937-38 kırımını bir anlamda 1915'in devamı sayılır. Devlet otoritesini yerleştirme uğraşındaki İttihatçı-Kemalist kadrolar "Dersim çıbanı"nı deşerken geçmişin hıncını da fazlasıyla almaya çalışmıştır. 1920'li ve 30'lu yıllar boyunca kanla bastırılan bir çok Kürt ve Zaza hareketi içinde devletin en kapsamlı imha planını Dersim'e karşı uygulamış olması, bu bölgenin ve halkının özgünlük ve farklılığıyla açıklanabilir. Egemen bakış açısı ile "Gavur"dan pek farklı görülmeyen inanç sistemi, Ermeniye en yakın görülen etnik-kültürel dokusu, devlete yedeklenemeyen muhalif politik yapısı, Osmanlı-Rus savaşlarında tarafsız ve genel olarak bağımsız duruşu, 1915 mağdurlarına sığınak oluşu, nihayet Kemalist diktatörlüğe de boyun eğmeyen asi gelenek ve otonom yaşama tutkusu nedeniyle Dersim'in Kızılbaş-Zazaları ve Kürtleri topyekün imhacı zihniyetin ikinci büyük hedefi olmuştur.

Sınırlı bir alanda 60-70 bin insan yaşamını söndüren, kalanları zincire vurup sürgüne gönderen, güzelim bir yurdu baykuşlar diyarına döndüren bu imha hareketi de soykırım olarak

yargılanmayı hak eder niteliktedir. Bahaneleri kısmen benzer, kısmen farklı, uygulama alanı ve tarzı değişik de olsa, her iki olayda bir etnik-kültürel grubun topluca hedeflenmesi ve köklerini kazıyacak çapta savunmasız sivillerin kurban edilmesi aynılık arz ediyor. 1915'te Ermenilerin imhasını kolaylaştıran kendi politik saflık, öngörüsüzlük ve direnişsizlikleri olurken, 1938'de Dersimlilerin benzer akibetini kolaylaştıran daha çok cehalet, gerilik, iç bölünme ve ihanetler olmuştur. Sonuçları bakımından ikinci olayın en önemli farkı, 38 sürgünlerinin bir süre sonra yurtlarına dönebilmelerinde görünür. Buna rağmen, o yurttan yaşamı dar edecek uygulamaların sürekliliği sonucu, bugün Dersim'in de kendi içinde kalandan kat kat fazla oranda bir diasporası mevcuttur.

Bu derlemenin dayandığı yazılı kaynaklar, en fazlası 1920'lere kadar Dersim'de bulunmuş insanların tanıklığıyla sınırlı olduğundan 1938 hakkında bilgiler sunamıyor. Ancak Dersim 38'i yaşayan Ermenilerin de o tarihi sorgulamaya katkı sağlayacak canlı tanıklıkları olmuştur ve araştırılırsa halen bir ölçüde (birinci ağızdan olmasa ikinci ağızdan) derlenebilir.

NOTLAR:

(1)-

Kızılbaş (Alevi) inancını paylaşan Dersimlilerin etnik kimliği tartışılan bir konu. Bölgedeki aşiretlerin ağırlıklı bölümünün Zazaca, bir kısmının da Kürtçe konuştuğu biliniyor. Zazacayı Kürtçenin bir lehçesi sayanlar bu bakış açısı ile hepsinin kimliğini Kürt olarak tanımlıyor. Zazacayı Kürtçeden ayrı bir dil olarak değerlendirenler ise bu genel tanıma karşı çıkıyor ve iki farklı etnik kimlikten sözedilmesi gerektiğini savunuyor. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın Dersim aşiretleri arasındaki inanç ortaklığının onları kültürel anlamda birleştiren temel bir öge olduğu gözardı edilemez. Dış baskı ve merkezi otorite dayatmalarına karşı kendi bağımsızlığını savunma geleneği de Dersimli için karakterize edici olmuştur. Bu ortak yönler Dersimliler arasındaki dil yada lehçe farkını önemsiz kılarken, onları komşu bölgelerdeki Şafi Kürt ve Zazalardan da ayırt eder olmuştur. Başkalarının onlardan genel olarak "Dersim Kürtleri" veya "Kızılbaş-Kürtler" diye söz etmeleri bir bakıma bu özgünlüğün ifadesi sayılır. Bu tabirleri kullanan herkesin yukardaki tartışma noktasında net bir fikre sahip olduğu söylenemez. Burada incelediğim Ermenice kaynaklar da -Zazacanın Kürtçeden hayli farklı olduğunu kabul etmekle beraber- kimlik konusunda ayrımsız "Kurd" (Kürt) tanımını kullanmakta. Alıntılarda buna dokunmazken, onun dışında tartışmalı gerçekliğe uygun bir ifade esnekliği gözettim. Şahsen şu fikir doğrudur diyecek yeterliliğe sahip değilim, ama Zazacanın Kürtçe ile aynı eski kaynaktan gelen ayrı bir dil olarak değerlendirilmesini akla aykırı bulmuyor ve Kürt kimliği yanında Zaza kimliğinin de bir şekilde anılmaya, tanınmaya hakkı olduğunu düşünüyorum.

(2)-

Osmanlı dönemindeki Dersim'den söz edilirken geniş ve dar anlamda kapsadığı alan değişir. "Asıl Dersim", "İç Dersim", "Bağımsız Dersim" tabirleri, hep aynı dar ve merkezi anlamda kullanılır. Direnişlerin kalbi olan stratejik mevkiileri kapsar. Bugünkü Tunceli ilinin en

engebeli orta ve kuzey kesimleri denilebilir. Çemişgezek ve Çarsacak ise güneyden bir yay gibi o merkezi bölgeyi çeviren ve şimdiki Keban Baraj Gölü ile Peri Suyu'na dayanan nispeten düzlük yörelerdir. Bütünüyle bugünkü Tunceli sınırları içinde yer alır ve eski Dersim'in bağımlı kesimlerinden sayılırlar. Anlatımlar bu yöreleri Dersim dışında yansıtmıyorsa eğer, yazarlar Dersimi dar anlamıyla ifade ettiğinden dolayıdır.

Artık kullanılmayan Çarsacak ismi ise, Ermenice kaynaklara göre önceleri Peri, Mazgirt, Pertek ve Sağman'ı kapsayan geniş bir alanı ifade edermiş. (Farsça yada Kürtçe dört kırsal yöre anlamında yorumlanıyor). Fakat sonradan bu isim o dörtlünden biri olan Peri ile özdeşleşmiş. Osmanlı'nın son döneminde Çarsacak deyince Peri merkezli bir kaza anlaşılıyor. Şimdi ise Peri (Akpazar yapılan yeni ismiyle) Mazgirt'e bağlı bir nahiyeye. Yerevanyan'ın kitabında Çarsacak'ın eski en geniş kapsamıyla konu edildiğini belirtmekte yarar var.

(3)-

Bu ayrılık öyküsünün devamı daha ilerde Xosrov'un anlattığı "Pertek'te Bir Kavuşma Öyküsü"nde okunabilir. Orada Xosrov'u götürən kişinin "Hacı Beg" isimli bir Türk değil de "Ali Beg" isimli bir Kürt olduğu görülecek. Muhtemelen 50 kadar çocuğu alıp götürönlör yalnız Pertekli Türkler değil, Pertek ve çevresinden Türk-Kürt karışık yerliler olmuştur.

(4)-

"Hay-Horom" bu bölgede Bizans döneminden kalma Rum kökenli, kısmen Ermenileşmiş Ortodoks azınlığa verilen isim. Ermenicede "Hay" Ermeni, "Horom" ise eski Romalı ve Bizanslı anlamına geliyor. 1915'te Ermeniler için ilan edilen tehcirin yer yer Hristiyan başka halkları da mağdur ettiğİ biliniyor. Burada Hay-Horomlara gösterilen şaşırtıcı müsamaha, aralarındaki çelişki ve husumetten hareketle devletin onları Ermenilere karşı kullanma tercihiyle açıklanabilecek bir durumdur.

(5)-

Dersim'de şeyhlik olmadığı dikkate alınırsa burada "Şeyh" diye sözedilen dini liderin bir Seyit olması muhtemeldir. Söylediğİ söz ise çok ilginç. Ne var ki Ermenilerin kendileriyle birlikte yazılı tarihlerinin de yok edildiğİ varsayımı gerçeğİ yansıtmıyor. En erken ürünler dahil Ermenice yazılı eserlerin çoğunlukla korunabilmiş olduğunu bir şans olarak belirtmek gerekir. Buna karşılık Kürtlerin ve Zazaların hemen bütünüyle sözlü gelenek aktarımına dayanmaları, bu yönün diri kalmasını getirse bile yığınla hafıza kaybı ve bilgi karışıklığına yol açmıştır. Bunu ise bir dezavantaj olarak kabul etmek gerekir. Bugün sözlü gelenekten yola çıkarak Dersim-Zaza halkının tarihini yazmaya çalışan Seyfi Cengiz'in bütünüyle yazılı Ermeni ve Ermenistan tarihi içinde iz sürmesi tam da bu konuyla ilgili güçlükleri ortaya koyan bir örnektir. Gösterdiğİ muazzam üretkenliğİ takdir etmekle beraber, Cengiz'in yaptığİ yorumlar ve ulaştığı sonuçların çok tartışma götürür olduğunu bir kanaat olarak belirtmek isterim. Dersim ve Zaza tarihinin Ermenistan ve Ermeni tarihiyle en erken aşamalardan beri içiçe olduğunu düşünmek son derece akla uygun, fakat aralarındaki muhtemel dönüşümleri

çeşitli hipotezler etrafında ihtiyatlı yorumlamak gerekir. Aksi halde varılan kesin yargıların belli veriler karşısında açmazlara düşmesi kaçınılmaz olur. Buradaki alıntıda “eskiden hepsi bir halktı” şeklinde dile gelen kanaatin de yanlışlığı açık. Ama eski devirler boyunca, belki ta Hayasa-Azzi döneminden beri iki halkın ataları arasında karşılıklı nüfuz ve geçişler yoluyla önemli bir soy karışımı yaşandığını düşünmek için yeterince belirti mevcuttur.

(6)-

Türkçe kitaplarda Dersimli yazarlar Karaballı ile Ferhat Uşağı'nı iki ayrı aşiret olarak anıyorlar. Burada ise Ferhat Uşağı, Karaballı'ların bir kolu gibi geçmekte. İki aşiretin geçmişinde öyle bir bağ yoksa eğer, birbirine yakın komşu olmaları bu tür bir yanlışlığa yol açmış olabilir. Bu karışıklık nedeniyle Ferhat Uşaklı aşiret reisleri (Diab Ağa, Küçük Ağa vb.) yer yer Karaballı olarak tanıtılıyor. Anlatımlar içinde aşiretleri iyi tanımamaktan gelen başka hataların olması da muhtemeldir